

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ // LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
// Folklife and Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΠΟ ΦΩΣ
ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING
STORY

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

Thessaloniki
Folklife and Ethnological
Museum of Macedonia-Thrace
31 October 2011-11 June 2012

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΑΠΟ ΦΩΣ
ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING STORY

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
//Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΧΟΡΗΓΟΣ // SPONSOR

Έκδοση Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
Edition of Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ISBN: 978-960-87188-2-1

Copyright:

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης

Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου ή των φωτογραφιών του βιβλίου χωρίς έγγραφη άδεια.

No part of this publication may be reprinted, reproduced or transmitted without written permission.

Σχεδιασμός & παραγωγή καταλόγου: LTH advertising

Catalogue designed & produced by: LTH advertising

Σχεδιασμός εξωφύλλου: LTH advertising, Akron Aoton

Cover design: LTH advertising, Akron Aoton

Φωτογραφίες εξωφύλλου: Γιάννης Παπανικολάου

Cover photographs: Giannis Papanikolaou

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

LIGHT ON LIGHT:
AN ILLUMINATING STORY

Κατάλογος Έκθεσης
// Exhibition Catalogue

Επιστημονική επιμέλεια: Ιωάννης Κ. Μότσιανος, Ελένη Μπίντση
Edited by: Ioannis Motsianos, Eleni Bintsi

Θεσσαλονίκη, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 31 Οκτωβρίου 2011 - 11 Ιουνίου 2012
Thessaloniki, Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace, 31 October 2011 - 11 June 2012

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
//Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
THESSALONIKI

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
//Museum of Byzantine Culture

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2011//THESSALONIKI 2011

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Οργάνωση

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Διοικητικό Συμβούλιο του ΛΕΜΜ-Θ

Τακτικά μέλη

Μαριάννα Βιλδιρίδη-Χατζητόλιου, Πρόεδρος /
Αστέριος Λουκάς, Αντιπρόεδρος /
Μαρία Σαλωνίδου, Ταμίας / Ιωάννης Τσούτσας /
Απόστολος Βεΐζαδές / Ελένη Μανιού / Νικόλαος Αλεξάκης

Αναπληρωματικά μέλη

Ευφροσύνη Ρούπα / Γεώργιος Χαλβατζάκης /
Αλεξάνδρα Καλαϊτζόγλου / Παύλος Αθανασιάδης /
Μαρία Παπακωνσταντίνου / Ελένη Κασιμιτζίκη /
Αλέξανδρος Μπακαίμης

Γενική εποπτεία - συντονισμός εργασιών

Φωτεινή Οικονομίδου-Μπότσιου,
προϊσταμένη Διεύθυνσης ΛΕΜΜ-Θ

Μουσειολογική μελέτη

Ιωάννης Μότσιανος, αρχαιολόγος - μουσειολόγος ΜΒΠ
Ελένη Μπίντση, αρχαιολόγος - μουσειολόγος ΛΕΜΜ-Θ
Ζήσης Σκαμπάλης, αρχιτέκτων ΛΕΜΜ-Θ

Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός

Ζήσης Σκαμπάλης

Επιστημονικοί Συνεργάτες

Μαρία Σάρδη, αρχαιολόγος / Δωρίνα Μουλλού, αρχαιολόγος
/ Αναστασία Λουδάρου, αρχαιολόγος / Ευφροσύνη Ρούπα,
ιστορικός εφαρμοσμένων τεχνών & ντιζάιν / Παναγιώτης Ι.
Σκαλτσής, αν. καθηγητής θεολογίας ΑΠΘ / Στρατής Ψάλτου,
θρησκευολόγος - κοινωνικός ανθρωπολόγος

Φωτογραφίες

Γιάννης Παπανικολάου, φωτογράφος / Ιωάννης Μότσιανος /
Καλλιόπη Στάρα / Παύλος Ανδριόπουλος

Σχέδια

Χρυσούλα Μαλλιά / Χρήστος Χίτσιος / Ζήσης Σκαμπάλης

Φωτισμός

Ιωάννης Ηλιάδης, δρ. ηλεκτρολόγος μηχανικός

Μεταφράσεις

Ιουλία Τσολακίδου

Φωτιστική διαδραστική εγκατάσταση

ομάδα Beforelight

Θέατρο Σκιών

Χρήστος Στανίσσης

Γραφιστικός Σχεδιασμός

Χριστίνα Παυλίδου, Άκρον Άωτον

Ψηφιακές εκτυπώσεις

Κώστας Λιόλιος, Resolution

Organization

Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
Museum of Byzantine Culture

Board of Trustees of FEMM-Th

Regular members

Marianna Vildiridi-Hatzitoliou, chairwoman /
Asterios Loukas, vice-chairman / Maria Salonidou, treasurer /
Ioannis Tsoutsas / Apostolos Veizades /
Eleni Maniou / Nikolaos Alexakis

Deputy members

Efrossini Roupa / Georgios Halvatzakis /
Alexandra Kalaitzoglou / Pavlos Athanassiadis /
Maria Papakonstantinou / Eleni Kasimitziki /
Alexandros Bakaimis

Supervision and coordination

Foteini Oikonomidou-Botsiou,
Director of the FEMM-Th

Museological study

Ioannis Motsianos, archaeologist - museologist, MBC
Eleni Bintsi, archaeologist - museologist, FEMM-Th
Zissis Skambalis, architect FEMM-Th

Architectural design

Zissis Skambalis

Scientific Consultants

Maria Sardi, archaeologist / Dorina Moullou, archaeologist /
Anastasia Loudarou, archaeologist / Efrossini Roupa, historian
of applied arts and design / Panayiotis I. Skaltsis, associate
professor, School of Theology ATh / Stratis Psaltou, theologian
- social anthropologist

Photographs

Giannis Papanikolaou, photographer / Ioannis Motsianos /
Kalliopi Stara / Pavlos Andriopoulos

Drawings

Chrissoula Mallia / Christos Chitsios / Zissis Skambalis

Lighting

Dr. Ioannis Iliades, electrical engineer

Translation

Juliette Tsolakidis

Lighting interactive installation

Beforelight, light art and design group

Shadow Theatre

Christos Stanissis

Graphic design

Christina Pavlidou, Akron Aoton

Digital printing

Kostas Liolios, Resolution

// CONTRIBUTORS TO THE EXHIBITION

Συντήρηση εκθεμάτων

Βασιλική Κωστοπούλου / Κυριάκος Μαθιός / Μαγδαληνή Μουρατίδου / Λάζαρος Αποκατανίδης, συντηρητές ΜΒΠ
Ευαγγελία Μίχου / Άννυ Μανίκα, συντηρήτριες 9^{ης} ΕΒΑ

Ψυλουργικές Εργασίες

Εμμανουήλ Μακρυδάκης / Θωμάς Κύδας

Ηλεκτρολογικές εργασίες

Μπέλιος - Παπαδημητρίου Ο.Ε.

Ακρυλικά φύλλα

Τόλιας Κουτιανούδης

Μεταλλικές κατασκευές

Ιωάννης Εξηντάρης

Χρωματισμοί

Δήμητρα Αλεξάκη / Χαράλαμπος Ανθόπουλος

Διοικητική και Γραμματειακή υποστήριξη

Αριστέα Κορακάκη / Ιωάννα Αμίτσα / Πολυξένη Αθανασιάδου /
Μαρία Δεβετζάκη / Άρτεμις Αντωνιάδου / Σοφία Χρυσουλίδου /
Χρυσούλα Γούδα / Ρένα Φραγκιαδάκη

Εκπαιδευτικά Προγράμματα

ομάδα Beforelight / Γιώργος Αδαμίδης, αρχαιολόγος -
μουσειολόγος / Βάλια Αμοιρίδου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος
/ Ανθή Θάνου, αφηγήτρια παραμυθιών / Χρήστος Στανίσης,
καραγκιοζοπαίκτης

Φύλαξη χώρου

Γεώργιος Πολίτης / Διονύσης Πλατιώτης / Ελένη Μηδικάνη /
Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ ΜΕ ΕΚΘΕΜΑΤΑ

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΚΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο
Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης
Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης - Μπενάκη
Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος
Λαογραφικό Μουσείο Αρχοντικού Τοσίτσα - Μέτσοβο
Κέντρο Διάδοσης Επιστημών & Μουσείο Τεχνολογίας - Νόησις
και ιδιώτες συλλέκτες

Conservation of artefacts

Vassiliki Kostopoulou / Kyriakos Mathios / Magdalini Mouratidou /
Lazaros Apokatanidis, conservators of MBC / Evangelia Mihou /
Anny Manika, conservators of 9th Ephorate of Byzantine Antiquities

Carpentry

Emmanouel Makrydakis / Thomas Kydas

Electrical work

Belios - Papademetriou Co

Plexiglass

Tolias Koutianoudis

Metal constructions

Ioannis Exintaris

Painting

Demetra Alexaki / Charalambos Anthopoulos

Administrative and secretarial support

Aristea Korakaki / Ioanna Amitsa / Polyxeni Athanasiadou /
Maria Devetzaki / Artemis Antoniadou / Sofia Chryssoulidou /
Chryssoula Gouda / Rena Fragiadaki

Educational Programmes

Beforelight / Giorgos Adamides, archaeologist - museologist /
Valia Amoiridou, archaeologist - museologist / Anthi Thanou,
storyteller / Christos Stanissis, shadow theatre performer

Security services

Georgios Politis / Dionissios Platiotis / Eleni Midikani /
Konstantinos Emmanouilidis

LENDERS TO THE EXHIBITION

Archaeological Museum of Thessaloniki
16th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
27th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities
7th Ephorate of Byzantine Antiquities
9th Ephorate of Byzantine Antiquities
10th Ephorate of Byzantine Antiquities
Byzantine and Christian Museum
Greek Folk Art Museum
Islamic art collections of the Benaki Museum
Jewish Museum of Greece
Folklore Museum of Metsovo - Tossitsas Foundation
Science Center and Technology Museum "Noesis"
and private collectors

χορηγός// main sponsor

χορηγία μεταφοράς αντικειμένων
//transportation sponsorship

χορηγία συστημάτων φωτισμού
// lighting systems sponsorship

Θεσσαλονίκη
 Λαογραφικό & Εθνολογικό
 Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
 31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

Thessaloniki
Folklife & Ethnological
Museum of Macedonia-Thrace
31 October 2011-11 June 2012

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΦΩΣ

Θεσσαλονίκη
Λαογραφικό & Εθνολογικό
Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
31 Οκτωβρίου 2011-11 Ιουνίου 2012

LIGHT ON LIGHT: AN ILLUMINATING STORY

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Δωρίνα Μουλλού, Αρχαιολόγος, Δρ Αρχαιολογίας
Φραγκίσκος Β. Τοπαλής, Καθηγητής Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα
Ιωάννης Μότσιανος, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος ΜΒΠ, Δρ Αρχαιολογίας
Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, Δρ Αρχαιολογίας, ΜΑ Μουσειολογίας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
Πέλλη Μάστορα, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Ιωάννης Ηλιάδης, Δρ Ηλεκτρολόγος Μηχανικός, 12^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Καβάλα
Γεώργιος Βελένης, Ομότιμος καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σταύρος Ζαχαριάδης, Αρχαιολόγος
Σταυρούλα Τζεβρένη, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Στέλλα Βασιλειάδου, Αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη
Ευαγγελία Αγγέλου, Αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη
Μαρία Χειμωνοπούλου, Αρχαιολόγος, 11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Βέροια
Μαρία Καμενίδου, Αρχαιολόγος, 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πολύγυρος
Στρατής Ψάλτου, υπ. διδ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη
Παναγιώτης Ι. Σκαλτσής, Αν. Καθηγητής Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αναστασία Λουδάρου, Αρχαιολόγος, MSc., υπ. διδ. Αρχαίας Ιστορίας - Α.Π.Θ. Ειδική ερευνήτρια Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος
Μαρία Σάρδη, Ιστορικός Τέχνης, υπ. διδ. του Παν/μίου του Λονδίνου, Συνεργάτης Μουσείου Μπενάκη
Πασχάλης Ανδρούδης, Δρ Αρχαιολογίας, Αρχιτέκτων, Αναστηλωτής
Ελένη Μπίντση, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
Ευδοκία Μηλιατζίδου-Ιωάννου, Δρ Λαογραφίας
Καλλιόπη Στάρα, Δρ Λαογραφίας, MSc Οικολογίας
Ευφροσύνη Ρούπα, Ιστορικός Εφαρμοσμένων Τεχνών και Ντιζαϊν
Αλέξανδρος Γ. Παπάζογλου, Αρχιτέκτων Μηχανικός
Beforelight (Ελίζα Αλεξανδροπούλου, Δήμητρα Αλουτζανίδου, Χριστίνα Αμπατζίδου,
Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, Κέλλυ Εφραιμίδου, Δημήτρης Θεοχαρούδης, Μαρία Λαζαρίδου,
Βασίλης Ντόβρος, Ειρήνη Στείρου)

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΛΗΜΜΑΤΩΝ

A. K.	Αναστασία Κουτσουδάκη	H. Z.	Ηλέκτρα Ζωγράφου
A. Λ.	Αναστασία Λουδάρου	I. M.	Ιωάννης Μότσιανος
A. M.	Αριστοτέλης Μέντζος	K. T.	Κωνσταντίνος Τάνης
A. N.	Ασπασία Ντίνα	M. K.	Μαρία Καμενίδου
A. X.A.	Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας	M. Σ.	Μαρία Σάρδη
B. Π.	Βαρβάρα Παπαδοπούλου	M. X.	Μαρία Χειμωνοπούλου
B. Πολ.	Βάσω Πολυζώη	N. Z.	Νικόλαος Ζήκος
B. X.	Βασιλική Χατζηπαραδείση	Ξ. Γ.	Ξένια Γρηγοριάδου
E. A.	Ευαγγελία Αγγέλου	Π. K.	Παναγιώτης Καμπάνης
E. M.	Ελεονώρα Μέλλιου	Σ. Β.	Στέλλα Βασιλειάδου
E. M.-I.	Ευδοκία Μηλιατζίδου-Ιωάννου	Σ. Γ.	Σοφία Γερογιώργη
E. Μπ.	Ελένη Μπίντση	Σ. Z.	Σταύρος Ζαχαριάδης
E. Π.-Τ.	Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή	Σ. T.	Σταυρούλα Τζεβρένη
E. Π.	Ελένη Παπαθωμά	Φ. K.	Φλώρα Καραγιάννη
Z. M.	Ζανέτ Μπαττίου	X. M.-M.	Χριστίνα Μέρη-Μπούρμπεκ

Αγγλική μετάφραση: Janet Koniordos

Επιμέλεια διορθώσεων: Ξενοφών Μονίαρος

Επιμέλεια αγγλικής μετάφρασης: Karen Garnett

Φωτογράφοι αντικειμένων καταλόγου

Γιάννης Παπανικολάου

Ηλίας Γεωργουλέας (αρ. κατ. 52, 55, 57, 68, 69)

Βασίλης Τσώνης (αρ. κατ. 213-216, 219, 221, 222)

CONTRIBUTORS TO THE CATALOGUE

AUTHORS OF INTRODUCTORY ARTICLES

Dorina Moullou, Archaeologist, PhD Archaeology
Fragiskos V. Topalis, Professor, National Technical University, Athens
Ioannis Motsianos, PhD Archaeology, MA Museology, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Anastasios Ch. Antonaras, PhD Archaeology, MA Museology, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Pelli Mastora, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Ioannis Iliades, EngD, Electrical Engineer, 12th Ephorate of Byzantine Antiquities
Georgios Velenis, Emeritus Professor, Aristotle University, Thessaloniki
Stavros Zachariadis, MA Archaeology
Stavroula Tzevreni, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Stella Vassiliadou, MA Archaeology, 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Evangelia Angelkou, Archaeologist, Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki
Maria Cheimonopoulou, MA Archaeology, 11th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Maria Kamenidou, Archaeologist, 10th Ephorate of Byzantine Antiquities, Thessaloniki
Stratis Psaltou, PhD cand. in Social Anthropology and History, Aegean University, Mytiline
Panayiotis I. Skaltsis, Associate Professor, Aristotle University, Thessaloniki
Anastasia Loudarou, Archaeologist, MSc., PhD cand. in Ancient History - AUn, Researcher of the Jewish Museum of Greece
Maria Sardi, Art Historian, PhD candidate, University of London, UK, Consultant, Benaki Museum, Athens
Paschalis Androudīs, PhD Archaeology, Architect, Restorer
Eleni Bintsi, Archaeologist, MA Museology, Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
Evdokia Miliatzidou-Ioannou, PhD Ethnography
Kalliopi Stara, PhD Ethnography, MSc Ecology
Efrosyne Roupa, Historian of Applied Arts and Design
Alexandros G. Papazoglou, Architect-Engineer
Beforelight (Eliza Alexandropoulou, Dimitra Aloutzanidou, Christina Ampatzidou, Konstantina Evangelou, Kelly Efraimidou, Dimitris Theocharoudis, Maria Lazaridou, Vassilis Dovros, Irini Steirou)

AUTHORS OF CATALOGUE ENTRIES

A. K.	Anastassia Koutsoudaki	H. Z.	Helektra Zografou
A. L.	Anastasia Loudarou	I. M.	Ioannis Motsianos
A. M.	Aristotelis Mentzos	K. T.	Konstantinos Tanis
A. N.	Aspassia Ntina	M. K.	Maria Kamenidou
A. Ch.A.	Anastassios Ch. Antonaras	M. S.	Maria Sardi
B. P.	Barbara Papadopoulou	M. Ch.	Maria Cheimonopoulou
V. P.	Vasso Polyzoi	N. Z.	Nikolaos Zikos
V. Ch.	Vassiliki Chatziparadissi	X. G.	Xenia Grigoriadou
E. A.	Evangelia Angelkou	P. K.	Panayiotis Kambanis
E. M.	Eleonora Melliou	S. V.	Stella Vassiliadou
E. M-I.	Evdokia Miliatzidou-Ioannou	S. G.	Sofia Gerogiorgi
E. B.	Eleni Bintsi	S. Z.	Stavros Zachariadis
E. P-T.	Evaggelia Papatheofanous-Tsouri	S. T.	Stavroula Tzevreni
E. P.	Eleni Papathoma	F. K.	Flora Karagianni
Z. B.	Zanet Battinou	Ch. M.-B.	Christina Meri-Burbeck

English translation: Janet Koniordos

Proof editing: Xenophon Moniaros

English translation editor: Karen Garnett

Photographers of catalogue objects

Giannis Papanikolaou

Ilias Georgouleas (cat. nos 52, 55, 57, 68, 69)

Vasilis Tsonis (cat. nos 213-216, 219, 221, 222)

Περιεχόμενα

- 18 ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΒΙΛΔΙΡΙΔΗ-ΧΑΤΖΗΤΟΛΙΟΥ
Πρόλογος Προέδρου Δ.Σ. Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
- 22 ΦΩΤΕΙΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ-ΜΠΟΤΣΙΟΥ
Πρόλογος προϊσταμένης διεύθυνσης Λαογραφικού & Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης
- 28 ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ-ΚΑΠΕΛΩΝΗ
Πρόλογος διευθύντριας Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
- 30 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
Το σκεπτικό οργάνωσης του καταλόγου της Έκθεσης
- 34 ΖΗΣΗΣ ΣΚΑΜΠΑΛΗΣ
Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της Έκθεσης

I. Ο τεχνητός φωτισμός στην αρχαιότητα

- 45 Η αφή της φωτιάς και ο φωτισμός στην αρχαιότητα / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ
- 58 Φωτίζοντας το παρελθόν: μετρήσεις της απόδοσης φωτιστικών μέσων / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Β. ΤΟΠΑΛΗΣ
- 64 Παράδειγμα φωτισμού χώρου από την Ελλάδα των κλασικών χρόνων / ΔΩΡΙΝΑ ΜΟΥΛΛΟΥ, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Β. ΤΟΠΑΛΗΣ
- 67 Πήλινα λυχνάρια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας
(κατάλογος αρ. 1-12)

II. Ο τεχνητός φωτισμός στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους

- 79 Αφή της φωτιάς στο Βυζάντιο / ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 90 Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο / ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 126 Παραγωγή γυάλινων φωτιστικών σωμάτων στην παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη / ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
- 129 Περὶ ύλης, σχήματος και λειτουργίας των φωτιστικών με αφορμή απεικονίσεις τους σε μνημεία της ύστερης αρχαιότητας / ΠΕΛΛΗ ΜΑΣΤΟΡΑ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ
- 139 Φωτιστικό εξωτερικού χώρου σε τοιχογραφία του Ναού της Αγ. Αικατερίνης Θεσσαλονίκης / ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛΙΑΔΗΣ
- 142 Φωτιστικά μέσα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων
(κατάλογος αρ. 13-75)
- Ανασκαφικά σύνολα φωτιστικών μέσων της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της**
- 183 Λυχνάρια από την Αγορά Θεσσαλονίκης / ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ
(κατάλογος αρ. 76-124)
- 211 Λυχνάρια από την τάφρο των δυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης / ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΖΕΒΡΕΝΗ
(κατάλογος αρ. 125-152)
- 228 Λυχνάρια από την ανασκαφή του Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II / ΣΤΕΛΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ,
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΖΕΒΡΕΝΗ
(κατάλογος αρ. 153-164)

Contents

- MARIANNA VILDIRIDI-HATZITOLIOU
19 Foreword by the Chairwoman of the Board of the Trustees of the Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
- FOTEINI OIKONOMIDOU-BOTSIU
23 Foreword by the Head of the Directorate of the Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace
- SUSANNA CHOULIA-KAPELONI
29 Foreword by the Director of the Museum of Byzantine Culture
- IOANNIS MOTSIANOS
31 The thinking behind the organisation of the Exhibition Catalogue
- ZISSIS SKAMBALIS
35 Architectural planning of the Exhibition
- I. Artificial lighting in Antiquity**
- 45 Lighting the fire and illumination in Antiquity / DORINA MOULLOU
- 58 Illuminating the past: measuring the efficiency of means of lighting / DORINA MOULLOU, FRAGISKOS V. TOPALIS
- 64 An example of room lighting from Classical Greece / DORINA MOULLOU, FRAGISKOS V. TOPALIS
- 67 *Clay lamps of the Graeco-Roman Antiquity*
(Catalogue nos 1-12)
- II. Artificial lighting in Byzantine and Post - Byzantine period**
- 79 Lighting the fire in Byzantium / IOANNIS MOTSIANOS
- 90 Artificial lighting during Byzantine and Post-Byzantine period / IOANNIS MOTSIANOS
- 126 Production of glass lamps in Early Christian Thessaloniki / ANASTASIOS Ch. ANTONARAS
- 129 Concerning the material, shape and functioning of lighting devices, prompted by depictions on monuments from Late Antiquity / PELLI MASTORA, IOANNIS MOTSIANOS
- 139 Exterior lighting device in the wall painting of the Hagia Aikaterini in Thessaloniki / IOANNIS ILIADES
- 142 *Lighting devices of the Byzantine and Post-Byzantine period*
(Catalogue nos 13-75)
- Excavation sets of lighting devices of Late Antiquity and the Byzantine period from Thessaloniki and the surrounding region**
- 183 Lamps from Thessaloniki's Agora / GEORGIOS VELENIS, STAVROS ZACHARIADIS
(Catalogue nos 76-124)
- 211 Lamps from the moat outside Thessaloniki's western walls / STAVROULA TZEVENI
(Catalogue nos 125-152)
- 228 Lamps from the rescue excavation of the new main water supply system in Thessaloniki (Agogos Idrefsis II) / STELLA VASSILIADOU, STAVROULA TZEVENI
(Catalogue nos 153-164)

Περιεχόμενα

237 Αντικείμενα φωτισμού από το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Πιερίας / ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΓΓΕΛΚΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
(Φωτιστικά μέσα από ανασκαφές στην Πιερία: κατάλογος αρ. 165-201)

254 Λυχνάρια από ανασκαφές στη Χαλκιδική / ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΕΝΙΔΟΥ
(κατάλογος αρ. 202-208)

III. Το φως στον χριστιανικό, μουσουλμανικό και εβραϊκό κόσμο

261 Η κατανόηση του εαυτού μέσα από τα θρησκευτικά σημαίνοντα του φωτός / ΣΤΡΑΤΗΣ ΨΑΛΤΟΥ

266 Ο φωτισμός του Ναού στη χριστιανική λειτουργική παράδοση / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗΣ

277 Ιερά σκεύη φωτισμού στην εβραϊκή θρησκεία και παράδοση / ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΟΥΔΑΡΟΥ

283 Φωτιστικά μέσα από τον εβραϊκό κόσμο
(κατάλογος αρ. 209-215)

286 Ο φωτισμός στον ισλαμικό κόσμο / ΜΑΡΙΑ ΣΑΡΔΗ

299 Ισλαμικά φωτιστικά από τον ελλαδικό χώρο / ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

303 Φωτιστικά μέσα στον κόσμο του Ισλάμ
(κατάλογος αρ. 216-225)

IV. Ο τεχνητός φωτισμός στα νεότερα χρόνια

311 Ο τεχνητός φωτισμός των νεότερων χρόνων μέσα από τα αντικείμενα της συλλογής του ΛΕΜΜ-Θ / ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΝΤΣΗ

326 Τα φωτιστικά μέσα στους νεότερους χρόνους. Οι εκφάνσεις τους στον εκκλησιαστικό και κοσμικό βίο / ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΗΛΙΑΤΖΙΔΟΥ-ΙΩΑΝΝΟΥ

330 Μακρινά δαδιά, ταπεινά λυχνάρια / ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΤΑΡΑ

333 Φωτιστικά αντικείμενα νεότερων χρόνων
(κατάλογος αρ. 226-345)

418 Συστήματα και σώματα φωτισμού στη Θεσσαλονίκη, 1880-1950 / ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΟΥΠΑ

435 Φωτιστικά μέσα του 20^{ού} αι.
(κατάλογος αρ. 346-351)

437 Η συμβολή του μηχανικού Γεωργίου Ηλία Παπάζογλου στον δημόσιο ηλεκτροφωτισμό της Θεσσαλονίκης από το 1928 έως το 1934 / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

V. Σύγχρονος φωτισμός

443 Το φως από την καθημερινότητα στην τέχνη / BEFORELIGHT, LIGHT ART AND DESIGN GROUP

446 Βιβλιογραφία

Contents

237 Lighting devices from the episcopal complex at Louloudies Pierias / EVANGELIA ANGELKOU, MARIA CHEIMONOPOULOU
(*Lighting devices from excavations in Pieria: catalogue nos 165-201*)

254 Lamps from excavations in Chalkidiki / MARIA KAMENIDOU
(*Catalogue nos 202-208*)

III. Light in the Christian, Islamic and Jewish worlds

261 Understanding the self through the religious signifiers of light / STRATIS PSALTOU

266 The illumination of the Church in the Christian liturgical tradition / PANAGIOTIS I. SKALTSIS

277 Sacred lamps in Judaism and Jewish tradition / ANASTASIA LOUDAROU

283 *Lighting devices from the Jewish world*
(*Catalogue nos 209-215*)

286 Lighting in the Islamic world / MARIA SARDI

299 Islamic lighting devices from Greek regions / PASCHALIS ANDROUDIS

303 *Lighting devices from the Islamic world*
(*Catalogue nos 216-225*)

IV. Lighting in Modern Times

311 Artificial lighting through the artefacts of the FEMM-Th collection / ELENI BINTSI

326 Means of lighting in Modern Times. Their manifestations in ecclesiastical and secular life / EVDOKIA MILIATZIDOU-IOANNOU

330 Lofty pines, hidden lamps / KALLIOPI STARA

333 *Lighting artefacts of recent years*
(*Catalogue nos 226-345*)

418 Lighting systems and lamps in Thessaloniki, 1880-1950 / EFROSYNE ROUPA

435 *Lighting devices of the 20th c.*
(*Catalogue nos 346-351*)

437 George Ilias Papazoglou and his contribution to Thessaloniki's municipal lighting system, 1928-1934 / ALEXANDROS G. PAPAZOGLOU

V. Contemporary lighting

443 Light from everyday life in art / BEFORELIGHT, LIGHT ART AND DESIGN GROUP

446 **Bibliography**

Αφή της φωτιάς στο Βυζάντιο // Lighting the fire in Byzantium

Ιωάννης Μότσιανος // Ioannis Motsianos

Οι Βυζαντινοί εξακολούθησαν να μετέρχονται τις μεθόδους αφής της φωτιάς που χρησιμοποιούνταν και στην αρχαιότητα (βλ. στον παρόντα τόμο 45-46):

1) με κρούση, 2) με τριβή, και 3) με κοίλους γυάλινους φακούς ή κάτοπτρα¹. Μία αναφορά του Μιχαήλ Ψελλού (11^{ος} αι.), στο κείμενο *Περὶ τῆς καταλλαγῆς Ἡφαίστου*, η οποία αναπαράγεται στο σύγγραμμα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (12^{ος} αι.), *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, φαίνεται να συνοψίζει εύγλωττα τις επινοήσεις του αρχαιοελληνικού κόσμου για την αφή φωτιάς που επιβίωσαν και στο Βυζάντιο: «Διά τινος μηχανῆς, πυρὸς ἐξ ἀέρος κατενεχθέντος, ὅποια καὶ τὰ διὰ λίθων, κρυστάλλων καὶ ὑέλων ἐξαπτόμενα. Καὶ τὰ πυρεῖα δὲ τῆ τοῦ μεταξύ ἀέρος ἐκπυρώσει ἐκφαίνουσι πῦρ· καὶ ξύλον δὲ σιδήρῳ συχνὰ προστριβόμενον ἢ καὶ ξύλον ξύλῳ ἐξεπύρωσε τὸ μεσολαβοῦν τοῦ ἀέρος καὶ πῦρ ἄφαντον ἔφηνε»². Ἄλλωστε, με τη μορφή που τα γνωρίζουμε σήμερα, τα σπίρτα δεν υπήρχαν πριν το 1827 και ο αναπτήρας δεν ήταν σε χρήση πριν τις αρχές του 20^{ού} αι.³.

1. Αφή φωτιάς με κρούση

Στη μέθοδο της κρούσης η παραγωγή των σπινθήρων επιτυγχάνεται με την κάθετη κρούση ενός *πυρίτου λίθου*⁴, δηλαδή πυριτόλιθου (πυρόλιθου) πάνω σε έναν άλλο (εικ. 1). Εναλλακτικά τον έναν από τους δύο λίθους αντικαθιστά μέταλλο, συνήθως ατσάλινο, αντικείμενο, το *πυρέκβολον*⁵ (εικ. 2), το οποίο αποδιδόταν με επίθετο που αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίζει τους λίθους που μπορούσαν με κρούση να παράγουν σπίνθες.

Στην περίπτωση της κρούσης λίθων απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ύπαρξη πυριτίου στη σύσταση αυτών. Αξιοποιούνταν λίθοι

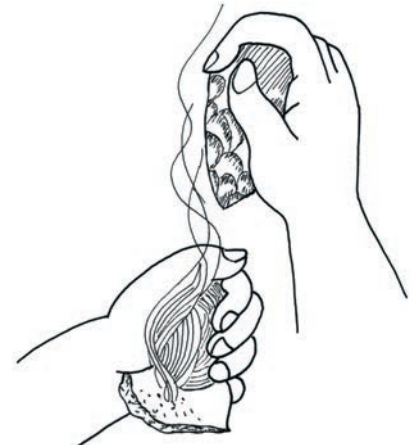
The Byzantine age continued to employ the fire-lighting methods handed down from Antiquity (see in the present volume 45-46): 1. by percussion, 2. by friction, and 3. by means of a concave glass lens or fire-glass¹. A passage from the *Περὶ τῆς καταλλαγῆς Ἡφαίστου* written by Michael Psellos in the 11th c., which is quoted by Eustathius of Thessalonica (12th c.) in his *Commentary on Homer's Iliad*, seems to summarise nicely the inventions of the ancient Greek world for kindling a fire, which survived into Byzantium². Matches, of course, did not exist in the form that we know them until 1827, and the modern lighter was not in use before the beginning of the 20th c.³.

1. Lighting by percussion

To produce a spark by the percussion method, a fire-producing stone⁴ i.e. a flint, is struck sharply downwards against another (fig. 1). One of the two stones may be replaced by a metal “flint-striker” (“πυρέκβολον”, *pyrekbolon*)⁵ (fig. 2), usually made of an iron alloy; this is also simply called a “flint”, after the hard stone originally used to strike a spark.

In order to produce a spark by this method, the stones must contain silica. The stones commonly used for this purpose were forms of quartz, as well as iron pyrites⁶. They were described as (*pyrites*, from the Greek word *pyr*, “fire”), and in the Roman world as *igniaris lapis*⁷.

That this method continued to be used in Byzantine times is clear from references to firestones in written sources, such as this passage from Athanasius of Alexandria (4th c.), which describes an attempt to create a spark using a “λίθου πυρεκβόλου”, i.e. firestone⁸ and this from Soudas (10th c.) whereby the firestone called “πυρίτις λίθος”⁹.

1.

2.

1. Σχέδιο αφής φωτιάς με την κρούση ενός λίθου επάνω σε άλλον (σχ. Χ. Μαλλιά).
2. Σχέδιο αφής φωτιάς με την κρούση πυρεκβόλου σε λίθο (σχ. Χ. Μαλλιά).

1. Diagram of lighting a fire by striking one stone against another (drawing by Ch. Mallia).
2. Diagram of lighting a fire by a flint-striker against a stone (drawing by Ch. Mallia).

¹ Για αναλυτική παρουσίαση των μεθόδων αφής φωτιάς διαχρονικά βλ. Forbes 1964, 4-13.

² Μιχαήλ Ψελλός, *Philosophica minora*, 54.83-87; Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ἰλιάδα*, 233.19-23.

³ Bitterli-Waldvogel 2007, 70.

⁴ Σουίδας, λ. *πυρίτις*.

⁵ Roussel, Boutié 2006, 46.

¹ For a detailed presentation of fire-lighting methods down the ages see Forbes 1964, 4-13.

² Michael Psellos *Philosophica minora*, 54.83-87; Eustathius, *Commentarii ad Iliadam*, 233.19-23: «Διά τινος μηχανῆς, πυρὸς ἐξ ἀέρος κατενεχθέντος, ὅποια καὶ τὰ διὰ λίθων, κρυστάλλων καὶ ὑέλων ἐξαπτόμενα. Καὶ τὰ πυρεῖα δὲ τῆ τοῦ μεταξύ ἀέρος ἐκπυρώσει ἐκφαίνουσι πῦρ. καὶ ξύλον δὲ σιδήρῳ συχνὰ προστριβόμενον ἢ καὶ ξύλον ξύλῳ ἐξεπύρωσε τὸ μεσολαβοῦν τοῦ ἀέρος καὶ πῦρ ἄφαντον ἔφηνε».

³ Bitterli-Waldvogel 2007, 70.

⁴ Souda, s.v. “πυρίτις”.

⁵ Roussel, Boutié 2006, 46.

⁶ Forbes 1966 VI, 6, 8.

⁷ Μουλλού 2010, 28, notes 92, 93.

⁸ Athanasius of Alexandria, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κάστορα*, PG 28, col. 893.46-54.

⁹ Souda, s.v. “πυρίτις”: «Πυρίτις λίθος. ὅτι τὸ ἐκ πυρίτου λίθου φῶς ἄφαντον λέγεται καὶ ζῆται ἐν τῷ ἄφαντον φῶς».

όπως ο σιδηροπυρίτης, ο πυριτόλιθος, ο χαλαζίας ή ο χαλκηδόσιος⁶. Για την περιγραφή ανάλογων λίθων χρησιμοποιούσαν τους όρους *πυρίτις* ή *πυροβόλος λίθος* και στον ρωμαϊκό κόσμο τον όρο *ignarius lapis*⁷.

Την επιβίωση αυτής της μεθόδου στους βυζαντινούς χρόνους δηλώνουν εύγλωττα αναφορές σε πυρεκβόλους λίθους στις γραπτές πηγές, όπως αυτή του Αθανασίου Αλεξανδρείας στον 4^ο αι.: «καὶ κατὰ ζύλου πάλιν, ὅταν κόψαι τοῦτο θελήσας, μὴ ταχέως ἐδυνήθην καὶ πάλιν κατὰ λίθου πυρεκβόλου, ὅταν, σπουδάζοντός μου ἐκβάλλειν τὸ πῦρ, μὴ ταχέως ὁ σπινθήρ ἐξεπήδησεν...»⁸ και αυτή στο Λεξικό του Σουίδα κατά τον 10^ο αι. σύμφωνα με την οποία ο πυροβόλος λίθος καλεῖται *πυρίτις λίθος*: «Πυρίτις λίθος ὅτι τὸ ἐκ πυρίτου λίθου φῶς ἄφαντον λέγεται καὶ ζήτει ἐν τῷ ἄφαντον φῶς»⁹. Τη χρήση πυρίτη λίθου για την αφή φωτιάς υπαινίσσεται και η αναφορά του Κωνσταντίνου Λουκίτη στις αρχές του 14^{ου} αι., στο *Ἐγκώμιον* του Αγίου Ευγενίου: «...καὶ αὐτὸς οἶα δὴ λίθῳ πυρίτιδι τῷ ἑαυτοῦ μέρει παρατριβείς, πυρσόν, ὄλον κακίας ἐκέϊθεν ὡς Αἰτναῖον ἄλλο πῦρ ἀνερροιβήσῃ»¹⁰.

Σπίθες δημιουργούνταν και με την κρούση του μεταλλινού πυρεκβόλου επάνω σε πυριτόλιθο ή σιδηροπυρίτη (εικ. 2). Τα πυρέκβολα φαίνεται ότι θα μπορούσαν να είναι και ατσάλινα μετά τον 3^ο π.Χ. αι., όταν πλέον κατασκευάστηκε το κατάλληλο μέταλλο¹¹. Ο Ρωμαῖος ποιητής Προυδέντιος (τέλη 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αι.) αναφέρεται στη χρήση του πυρεκβόλου για να «κάνει τη φλόγα να ξεπηδήσει από την πέτρα»: «*Quamvis innumero sidere regiam/ Lunarique polum lampade pinxeris,/ Incussu silicis lumina nos tamen*»¹².

Στο Βυζάντιο επιβεβαιώνονται δύο παραλλαγές πυρεκβόλου. Αυτά που το σχήμα τους θυμίζει το γράμμα Β (εικ. 3i) και εκείνα που έχουν ελλειψοειδές σχήμα (εικ. 3ii)¹³. Φαίνεται ότι αμφότερα ήταν εργονομικά σχεδιασμένα, ώστε να προσαρμόζονται τέλεια στην ανθρώπινη γροθιά (εικ. 2). Σιδερένια πυρέκβολα που βρέθηκαν σε ανασκαφές, όπως για παράδειγμα στην Ολυμπία¹⁴, στις Σάρδεις¹⁵ και στην Κόρινθο επιβεβαιώνουν

The use of firestones to kindle a fire is also implied in this passage from Constantine Loukites (early 14th c.), in his encomium for St Eugenius¹⁰.

Sparks could also be produced by striking a flint-striker (“πυρέκβολον”, *pyrekbolon*) against a piece of flint or iron pyrites (fig. 2). These flints may have been made of steel as early as the 4th c., once the appropriate alloy was developed¹¹. The Roman poet Prudentius (late 4th-early 5th c.) refers to the use of a flint-striker to “make the flame leap from the stone”: “*Quamvis innumero sidere regiam/ Lunarique polum lampade pinxeris,/ Incussu silicis lumina nos tamen*”¹².

Two different shapes of flint-striker are known to have been used in Byzantium, one shaped something like the letter B (fig. 3i) and the other oval (fig. 3ii)¹³. Both appear to have been ergonomically designed to fit the human fist perfectly (fig. 2). Iron flint-strikers found in excavations at, for example, Olympia¹⁴, Sardis¹⁵ and Corinth¹⁶ confirm the use

3i.

3ii.

3i,ii. Σχεδιαστική απόδοση σχήματος βυζαντινών πυρεκβόλων (σχ. Χ. Μαλλιά).

3i,ii. Sketch of the shape of Byzantine flint-strikers (drawing by Ch. Mallia).

⁶ Forbes 1966 VI, 6, 8.

⁷ Μουλλού 2010, 28, σημ. 92, 93.

⁸ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Ἐπιστολή πρὸς Κάστορα*, PG 28, στήλ. 893, στ. 46-54.

⁹ Σουίδα, λ. *πυρίτις*.

¹⁰ Κωνσταντίνος Λουκίτης, *Ἐγκώμιον*, 134.329-331.

¹¹ Forbes 1966 VI, 8.

¹² Prudentius, *Cathemerinon*, 199.5-7.

¹³ Parani 2003, 348.

¹⁴ AD 17 (1961/2), Χρονικά, πίν. 117, αρ. 11. Vida, Volling 2000, 121.

¹⁵ Waldbaum 1983, 153, αρ. 1016.

¹⁰ Constantine Loukites, *Ἐγκώμιον*, 134.329-331: «...καὶ αὐτὸς οἶα δὴ λίθῳ πυρίτιδι τῷ ἑαυτοῦ μέρει παρατριβείς, πυρσόν, ὄλον κακίας ἐκέϊθεν ὡς Αἰτναῖον ἄλλο πῦρ ἀνερροιβήσῃ.»

¹¹ Forbes 1966 VI, 8.

¹² Prudentius, *Cathemerinon*, 199.5-7.

¹³ Parani 2003, 348.

¹⁴ AD 17 (1961/2), Χρονικά, pl. 117, no. 11; Vida, Volling 2000, 121.

¹⁵ Waldbaum 1983, 153, no. 1016.

¹⁶ Davidson 1952, 195, no. 1468, pl. 88 and no. 1537.

τη χρήση αυτής της μεθόδου αφής φωτιάς και στα βυζαντινά χρόνια. Από την Κόρινθο¹⁶ προέρχεται το τμήμα ενός πυρεκβόλου, το οποίο βρέθηκε μαζί με ένα θραύσμα πυρόλιθου στον τάφο ενός περιπλανώμενου στρατιώτη, χρονολογούμενο στον όψιμο 6ο-αρχές 7ου αι.¹⁷. Στο Stalac της σημερινής Σερβίας έχουν ανευρεθεί πυρέκβολα που χρονολογούνται από τα τέλη του 14ου έως τις αρχές του 15ου αι.¹⁸.

2. Αφή φωτιάς με τριβή

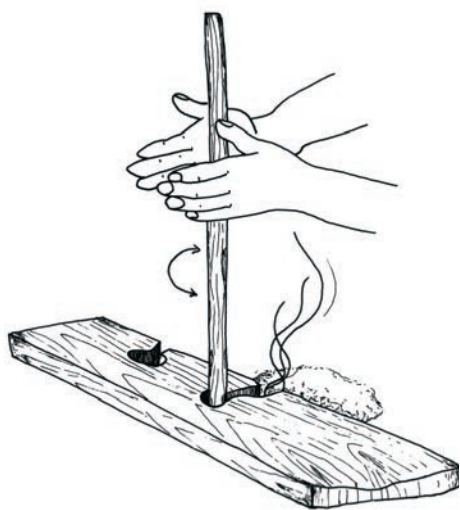
Η μέθοδος παραγωγής φωτιάς με τριβή επιβίωσε και στους βυζαντινούς χρόνους. Είδαμε παραπάνω την αναφορά του Μιχαήλ Ψελλού για το άναμμα φωτιάς μέσω της τριβής ξύλων¹⁹ (εικ. 4i-iv) αλλά και μέσω της τριβής ενός ξύλου σε σίδηρο²⁰. Ο Ευστάθιος περιγράφει λεπτομερέστερα τη διαδικασία αυτή. Σημειώνει πως το ένα από τα ξύλα αυτά, το οποίο ονομαζόταν από τους αρχαίους στορεύς τοποθετούνταν σε ύπτια θέση, ενώ το άλλο ήταν παραπλήσιο με τρυπάνι και περιστρεφόταν πάνω στον στορέα²¹. Τέτοιου είδους ξύλα ήταν ακόμη σε χρήση στην Ήπειρο, στα μέσα του 20ου αι., και ονομάζονταν «ξυλοφωτιά»²².

of this method in the Byzantine age. From Corinth comes part of a flint-striker, found in the tomb of a wandering soldier, dating from the late 6th or early 7th c.¹⁷, while the Serbian site of Stalac has yielded flint-strikers from the period between the late 14th and the early 15th c.¹⁸.

2. Lighting by friction

The survival of the friction method of producing a spark in the Byzantine age is confirmed by Psellos' observation that the same result could be achieved by rubbing two pieces of wood together¹⁹ (fig. 4i-iv) or by rubbing iron against wood²⁰. Eustathius

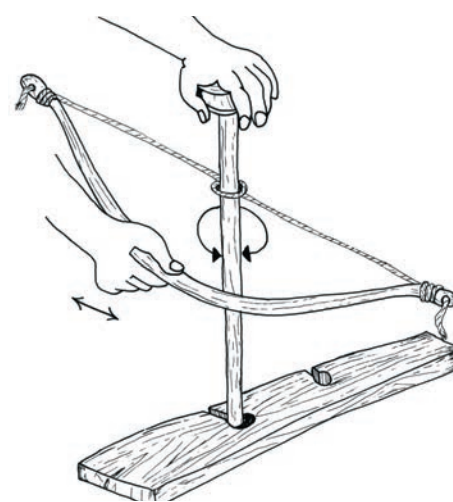
4i.

4ii.

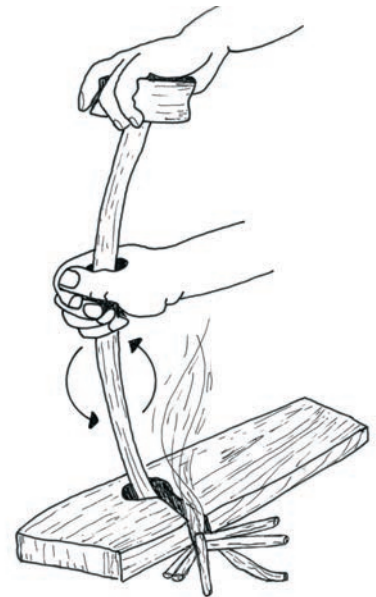
4iii.

4 i-iv. Σχέδια αφής φωτιάς με την τριβή δύο ξύλων (σχ. Χ. Μαλλιά).

4 i-iv. Drawings of lighting a fire by rubbing two sticks together (drawings by Ch. Mallia).

4iv.

¹⁶ Davidson 1952, 195, αρ. 1468, πίν. 88 και αρ. 1537.

¹⁷ Davidson-Weinberg 1974, 517, 521, πίν. 111c.

¹⁸ Για φωτογραφία τους βλ. Minić, Vukadin 2007, 130, εικ. 83, 4-6. Επίσης, για πυρέκβολα που χρονολογούνται τόσο στον 3^ο αι. μ.Χ. όσο και στον 9^ο-10^ο αι. έχουν βρεθεί στην περιοχή της σημερινής βορειοδυτικής Ρουμανίας, βλ. Matei κ.ά. 2006, αρ. κατ. 193 (3^ο αι.), 194 (9^ο-10^ο αι.), 195 (10^ο αι.). Παρουσιάζονται επίσης παραδείγματα από τον 20^ο αι. για σύγκριση (αρ. κατ. 196 και 197).

¹⁹ Roussel, Boutié 2006, 47.

²⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Philosophica minora*, 54.85-87. Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Πυρέκβολοι εις την Ήλιδα*, 233.21-23.

²¹ Κουκουλές 1950, τ. Α', 77, σημ. 1. Για την εφαρμογή αυτής της μεθόδου, βλ. Blümner 1879, 354-355.

²² Κουκουλές 1950, τ. Α', 77.

¹⁷ Davidson-Weinberg 1974, 517, 521, pl. 111c.

¹⁸ For a photograph see Minić, Vukadin 2007, 130, fig. 83, 4-6. Also, for flint-strikers from the 3rd and the 9th-10th c. found in the area of present-day northwest Romania, see Matei et al. 2006, cat. nos 193 (3rd c.), 194 (9th-10th c.), 195 (10th c.). 20th-century examples are also shown for comparison (cat. nos 196 and 197).

¹⁹ Roussel, Boutié 2006, 47.

²⁰ Michael Psellos, *Philosophica minora*, 54.85-87. Eustathius, *Commentarii ad Iliadam*, 233.21-23.

3. Αφή φωτιάς με κάτοπτρα

Η αφή της φωτιάς με τη βοήθεια κοίλων γυάλινων φακών ή κατόπτρων που συγκέντρωναν τις ακτίνες του ήλιου, μέθοδος που χρησιμοποιούνταν από τους ελληνοιστικούς τουλάχιστον χρόνους²³, αξιοποιήθηκε και κατά τη βυζαντινή εποχή²⁴.

Άριστη γνώση της ιδιότητας των γυάλινων αντικειμένων να πολλαπλασιάζουν την ισχύ των ηλιακών ακτίνων υποδηλώνει ο αυτοσχεδιασμός που μας παραδίδει ο εκκλησιαστικός συγγραφέας του 4^{ου} αι., Επιφάνιος Σαλαμίνας, ο οποίος περιγράφει τεχνική αφής φωτιάς στην έρημο με τη χρήση ενός γυάλινου αγγείου με νερό: «πολλοί τινες ἐν ἐρήμῳ ἐνδεδόμενοι πυρός, γεμίσαντες ὕδωρ ἐν ἄγγει ὑελίνῳ καὶ ὕλην προσενέγκαντες εὐθυφλόγιστον, ἐκ λίνου ἢ ἐκ στυπείου πεποιημένην ἴστανται ἀντικρὺ τοῦ ἡλίου τῆς μαρμαρυγῆς ἀπὸ τῆς ὑέλου καταναζούσης εἰς τὴν ὑποκειμένην ὕλην καὶ εὐθύς ἀπὸ τοῦ πυρός τοῦ ἡλίου λαμβάνεται καὶ ἐξάπτει τὸ πῦρ»²⁵ (εικ. 5i,ii). Ο Σουίδας όχι μόνο επιβεβαιώνει τη αξιοποίηση της ὑάλου για την αφή φωτιάς αλλά και περιγράφει λεπτομερώς τη διαδικασία αυτή με τη χρήση ενός γυάλινου κατόπτρου: «Υἄλη ὕαλος... ἔστι δὲ κατασκεῦασμα ὑάλου τροχοειδὲς ἠλέκτρον, εἰς τοῦτο τεχνασθέν ὄπερ ἐλαίῳ χρίσαντες καὶ ἡλίῳ θερμήναντες προσάγουσι θρυαλλίδα καὶ ἄπτουσι»²⁶.

Η πειραματική αρχαιολογία έχει αποδείξει ότι σε κάποιες περιπτώσεις το κάτοπτρο θα μπορούσε να υποκατασταθεί από λίθο, που διέθετε ανάλογες ιδιότητες, όπως για παράδειγμα τον κρύσταλλο ή την ορεία κρύσταλλο. Επίσης τον ρόλο του κατόπτρου θα μπορούσε να υποκαταστήσει οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο γυάλιζε και μπορούσε να συγκεντρώσει τις ακτίνες του ήλιου πάνω σε άλλο αντικείμενο²⁷.

Στάδια αφής φωτιάς

α'. Δημιουργία σπιθών

Στις δύο πρώτες μεθόδους το άναμμα της φλόγας επιτυγχανόταν με την κρούση ή την τριβή δύο αντικειμένων, λίθων ή ξύλων, έως ότου να παραχθούν οι πρώτες σπιθες, που από τους βυζαντινούς συγγραφείς αποδίδονται με τους όρους *περίπτερα πυρός*²⁸ ή

5i.

also knew that one of the two sticks that were rubbed together to produce a spark was laid flat on the ground (this was the “στορεύς”, *storeus*, ‘spreader’), while the other was rotated rapidly over it in the manner of a drill²⁹. Devices like this, called firesticks (“ξύλοφωτιά”, *xylophotia*) were still in use in Epirus in the middle of the 20th c.²².

3. With a lens or mirror

Lighting a flame with the aid of concave glass lenses or fire-glasses that focus the sun’s rays, a method in use at least from the Hellenistic period²³, was also practised by the Byzantines²⁴.

That the property of glass objects to focus the sun’s rays on something in order to start a fire continued to be exploited in the Early Byzantine period is attested by a device described by a 4th c. cleric, Epiphanius of Salamina, which used a glass vessel filled with water to focus the sun’s rays on some flammable material and thus cause it to catch fire²⁵ (fig. 5i,ii). Suidas not only confirms the use of glass to kindle a fire but also gives a detailed description of the process using a fire-glass²⁶.

Experimental archaeology has shown that in some cases a stone with similar properties, such as crystal or rock crystal, could be substituted for the fire-glass, and that any shiny object that could focus the sun’s rays on another could be used in place of a mirror²⁷.

Steps in lighting a fire

a. Launching the sparks

In the first two methods the flame was lit by striking or rubbing together two pieces

5ii.

5i,ii. Πείραμα αφής φωτιάς με χρήση γυάλινου αγγείου (φωτ. Γ. Παπανικολάου).

5i,ii. Lighting of fire using a glass vessel (experiment) (photo G. Papanikolaou).

²³ Μουλλού 2010, 33-34.

²⁴ Κουκουλές 1950, τ. Α', 77.

²⁵ Επιφάνιος, *Ancoratus*, 47, 2.1-6.

²⁶ Σουίδας, λ. ὑάλη.

²⁷ Οι πληροφορίες προέρχονται από DVD που ετοιμάστηκε από τους Bertand Roussel και Paul Boutié σε συνεργασία με τον Laurent Chrzanovski, στο οποίο καταγράφηκαν πειράματα που αφορούν διάφορους τρόπους αφής φωτιάς.

²⁸ L.-S., λ. *περίπτερος*, όπου ερμηνεύεται ως σπινθήρες πυρός.

²¹ Κουκουλές 1950, vol. 1, 77, note 1. For the application of this method, see Blümner 1879, 354-355.

²² Κουκουλές 1950, vol. 1, 77.

²³ Μουλλού 2010, 33-34.

²⁴ Κουκουλές 1950, vol. 1, 77.

²⁵ Epiphanius, *Ancoratus*, 47, 2.1-6.

²⁶ Suda, 1054, s.v. “ὑάλη”: «Υἄλη ὕαλος... ἔστι δὲ κατασκεῦασμα ὑάλου τροχοειδὲς ἠλέκτρον, εἰς τοῦτο τεχνασθέν ὄπερ ἐλαίῳ χρίσαντες καὶ ἡλίῳ θερμήναντες προσάγουσι θρυαλλίδα καὶ ἄπτουσι».

²⁷ The information comes from a DVD of experiments testing different ways of kindling a fire conducted by Bertand Roussel and Paul Boutié with Laurent Chrzanovski.

απλώς *περίπτερα*²⁹ και *ἀποσπινθηρισμοί*³⁰. Στην τρίτη μέθοδο το εύφλεκτο υλικό αναφλεγόταν με τη χρήση των κατόπτρων.

β'. Χρήση εύφλεκτων υλικών για το δυνάμωμα της φλόγας

Για να μεταστοιχειωθούν οι πρώτες σπίθες ή τα πρώτα ίχνη φωτιάς σε φλόγα χρησιμοποιούνταν εύφλεκτο υλικό, «ὑλην...εὐθυφλόγιστον ἐκ λίνου ἢ ἐκ στυπείου πεποιημένην»³¹, όπως αναφέρει ο Επιφάνιος Σαλαμίνος στον 4^ο αἰ. Τοποθετούσαν μαζί ξερά χόρτα, ξερούς μύκητες, ἴσκα, βαμβάκι ή κομμάτια υφάσματος ή και θρυαλλίδα³² για να υποδεχθούν τις σπίθες, που με το φύσημα του αέρα γίνονται φλόγες. Από τη στιγμή που η φλόγα είχε ανάψει, για να διατηρηθεί έπρεπε να τροφοδοτηθεί με καύσιμο υλικό, όπως ξύλο, ξερά φύλλα ή φυτικές ίνες³³. Ο Φαίδων Κουκουλές, αξιοποιώντας στοιχεία από τη σύγχρονη με αυτόν (μέσα 20^{ού} αἰ.) αγροτική ζωή και αντλώντας πληροφορίες από κείμενο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (12^{ος} αἰ.)³⁴, μας πληροφορεί ότι για την αφή της φωτιάς μεταχειρίζονταν προσάναμμα, που ήταν συνήθως λεπτό ξύλο, ή ἤσκαν ή δᾶδα ή δᾶδίν³⁵ και τοποθετούσαν πάνω σε αυτά εύφλεκτες ουσίες, όπως νάφθα, θειάφι ή *πιμελή*³⁶, δηλαδή λίπος που, σε αντιδιαστολή με το *στέαρ*, δεν πάγωνε³⁷.

Η ἴσκα³⁸ ὕσκα ή ἤσκα (εικ. 6), προερχόμενη από το λατινικό *esca*, χρησιμοποιούνταν ως εύφλεκτο υλικό, παρασκευαζόμενο παλαιότερα από έναν μύκητα ο οποίος ευδοκίμει πάνω σε νεκρούς κορμούς ή σε νεκρά τμήματα ζωντανών κορμών κυρίως οξυάς, σπανιότερα και άλλων πλατύφυλλων δέντρων και σπανιότατα κωνοφόρων (εικ. 6). Οι Ρωμαίοι τον αποκαλούσαν *fungus aridus*³⁹ και σήμερα ονομάζεται *fomes fomentarius*, από το ρήμα *foveo* που σημαίνει θάλπω, θερμαίνω, αναζωπυρώ⁴⁰. Στα ελληνικά θα μπορούσαμε να το αποδώ-

of wood or stone until they produced the initial sparks, which in Byzantine texts are called "περίπτερα πυρός" (*periptera pyros*, "sparks of fire")²⁸, or simply *περίπτερα*²⁹, and "ἀποσπινθηρισμοί" (*apospintherismoι*, 'emissions of sparks')³⁰, while in the third method the flammable material ignited by the use of a fire-glass.

b. Using flammable materials to feed the flame

In order to transmute the first sparks or traces of fire into a flame, some flammable substance was used: "with readily ignitable fibres of flax or hemp it was preserved"³¹, as Epiphanius of Salamina wrote in the 4th c.. Dry grass, spunk, tinder, cotton, scraps of cloth and certain rushes³² were also laid beside these first materials, to catch the sparks that would be blown into flames. Once the flame had caught, it had to be fed with some sort of fuel, such as wood, dry leaves or vegetable fibres³³. Drawing on the text of Eustathius of Thessalonica (12th c.)³⁴ and making use of information gleaned from the rural life of his own day (mid 20th c.), Phaedon Koukoules tells us that a person light-

6.

6. Ἰσκα πάνω σε δέντρο (φωτ. Κ. Στάρα).

6. Spunk on a tree (photo K. Stara).

²⁹ Σουΐδας, λ. *περίπτερα*. Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, Π, 1536.25: «Περίπτερα. ὁ ἀποσπινθηρισμός».

³⁰ L.-S., λ. *ἀποσπινθηρίζω*.

³¹ Επιφάνιος, *Ancoratus*, 47, 2.1-6.

³² Σουΐδας, λ. *ύαλη*.

³³ Μουλλού 2002, 4.

³⁴ Κουκουλές 1950, τ. Α', 75.

³⁵ Μία εξαιρετική απεικόνιση δαδίων κατάλληλων για άναμμα φωτιάς διακρίνεται σε τοιχογραφία του 14^{ου} αἰ. από τον Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Lykhne της Γεωργίας με θέμα τη Θυσία του Αβραάμ, βλ. Constantinides 2007, εικ. 9.18.

³⁶ L.-S., λ. *πιμελή*.

³⁷ Κουκουλές 1950, τ. Α', 75. Για τα καύσιμα υλικά βλ. αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο.

³⁸ Roussel, Boutié 2006, 46.

³⁹ Προφανώς ήταν τόσο σπουδαία η χρήση του για την αφή του φωτός ώστε ο Ισίδωρος της Σεβίλλης (τέλη 6^{ου}-αρχές 7^{ου} αἰ.) φτάνει στο σημείο να ετυμολογήσει τη λέξη από το φως που σήμαινε και φωτιά γιατί όπως αναφέρει όταν στέγνωσαν οι μύκητες αυτοί έπαιρναν εύκολα φωτιά. Συνεχίζει μάλιστα λέγοντας ότι ονομάζονταν επίσης *esca*=έδεσμα καθώς αποτελούσαν τροφή τόσο για τη φωτιά όσο και για τους ανθρώπους: «Fungi, quod aridi ignem acceptum concipiant; φῶς enim ignis est; unde et esca vulgo dicitur, quod sit fomes ignis et nutrimentum.» Βλ. σχετικά Barney κ.ά. 2006, 356.

⁴⁰ Τσακαλώτου χ.χ., 271, λ. *foveo*.

²⁸ L.-S., s.v. "περίπτερος", where it is interpreted as 'sparks of fire'.

²⁹ *Suda*, s.v. "περίπτερα"; Pseudo-Zonaras, *Lexikon*, Π, 1536.25: "Περίπτερα. ὁ ἀποσπινθηρισμός".

³⁰ L.-S., s.v. "ἀποσπινθηρίζω".

³¹ Epiphanius, *Ancoratus*, 47, 2.1-6.

³² *Suda*, 1054, s.v. "ύαλη".

³³ Μουλλού 2002, 4.

³⁴ Κουκουλές 1950, vol. 1. 75.

σουμε ως «ἔναυσμα⁴¹ τὸ ἔναυσματικόν»⁴². Πρόκειται για σαπροφυτικό πολύπορο που παράγει τα σπόρια του μέσα σε σωληνίδια τα οποία καταλήγουν σε πόρους, με ξυλώδη σύσταση. Χνουδωτή και μαλακή η σάρκα αυτού του μύκητα, όταν ξεραθεί, φλέγεται εύκολα όταν έρχεται σε επαφή με σπίθες. Ωστόσο, το πυρέκβολο δεν επέτρεπε παρά μόνο την πύρωση της ἴσκας και για το λόγο αυτό στα ρωμαϊκά χρόνια για να αποκτήσουν πραγματική φλόγα, χρησιμοποιούσαν τα *sulfurati*. Επρόκειτο για μικρά κοτσάνια ξύλου που είχαν στην άκρη τους θειάφι⁴³.

Διατήρηση και μεταλαμπάδευση της φωτιάς

Παρά τους τρόπους που αναπτύχθηκαν για την εύκολη αφή και γρήγορη χρήση της φωτιάς – ο χρόνος που απαιτούνταν για την αφή της θα μπορούσε να κυμαίνεται από οκτώ δευτερόλεπτα έως δύο λεπτά⁴⁴ – προτιμούσαν να τη διατηρούν αναμμένη παρά να την ανάβουν⁴⁵. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί και η αναφορά σε λεξικό νεότερων χρόνων της νήσου Τενέδου του όρου «παραχούτ'» (η) = το τζάκι, η εστία όπου μαγειρεύαν με ξύλα [πιθ. < παρά + χώνω < έχωσα, αόρ. του αρχ. χώννυμι, ίσως επειδή παράχωναν, σκέπαζαν τη φωτιά με στάχτη μετά το τέλος του μαγειρέματος, για να διατηρηθεί αυτή μέχρι το πρωί για προσάναμμα]. Την ιδέα της χρήσης της χόβολης για την αφή της φωτιάς μας παρουσιάζει εύγλωττα μία σειρά από πίνακες καλλιτεχνών της αναγέννησης⁴⁶. Από την αναμμένη εστία αποσπούσαν τα ήδη φλεγόμενα δαδιά και τα μετέτρεπαν σε φωτιστικά μέσα ή άναβαν απευθείας τους πυρσούς ή τέλος με τη βοήθεια κεριών, δάδων ή πυρσών εύκολα μεταλαμπάδευαν τη φλόγα σε φωτιστικά μέσα προφανώς με τρόπο ανάλογο με αυτόν που απεικονίζεται σε λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Μιχαήλ Άγγελου (1475-1564), «η Σίβυλλα της Ερυθραίας», στον θόλο της Capella Sistina στο Βατικανό.

ing a fire would begin with kindling, usually thin sticks of wood or tinder or torchwood³⁵, over which were placed such flammable substances as naphtha, sulphur or a soft fat like lard³⁶, rather than a hard one, like suet³⁷.

The tinder (Greek “ἴσκα”, Latin *esca*)³⁸ (fig. 6) used as kindling was prepared from spunk, a dry spongy substance extracted from a fungus that grows on dead wood or on dead areas of the trunks of living trees, chiefly beech, less often other broad-leaved species, and very rarely on conifers (fig. 6). The *fungus aridus*³⁹ of the Romans, it is now known as *fomes fomentarius*⁴⁰, from the verb *foveo*⁴¹, meaning to warm, caress, soothe, revigorate⁴². It is a saprophyte fungus, which produces its spores in woody tubes ending in pores. When dry, the soft downy flesh ignites easily when it comes in contact with sparks. Since the flint-striker could only heat the tinder, in order to produce a real flame the Romans used *sulfurati*, sulphur-tipped twigs⁴³.

Preserving and transmitting the flame

Although the various methods developed meant that a fire could be lit fairly quickly – this could take from eight seconds to two minutes⁴⁴ – and easily, it was generally preferred to keep a fire alive rather than relight it⁴⁵. This probably explains the word “παραχούτ'” (“parahout”), recorded in a (modern) dictionary from Tenedos and meaning the hearth where food was cooked on a wood fire. The derivation is from the verb “parachono” [παραχώνω, πιθ. < παρά + χώνω < έχωσα, αόρ. του αρχ. χώννυμι], meaning to shove under, to bury, presumably because once the cooking was finished the coals were covered with ashes to keep them alive until the next morning when they could be blown up into a new fire. The idea of lighting a fire from embers is illustrated beautifully in any number of Renaissance paintings⁴⁶. The

⁴¹ Τσακαλώτου χ.χ., 269, λ. *fomes*.

⁴² URL: <http://www.translatum.gr/forum/index.php?topic=10906.15>, ημερ. προσπέλασης 23 Ιουλίου 2011.

⁴³ Βλ. Roussel, Boutié 2006, 46.

⁴⁴ Μουλλού 2010, 30 και σημ. 111.

⁴⁵ Μουλλού 2010, 38; Bitterli-Waldvogel 2007, 70.

⁴⁶ Bialostocki 1988, 140-142, εικ. 117-120, 122.

³⁵ There is a wonderful depiction of fire-brands prepared for lighting a fire in a 14th-century wall-painting in the Church of the Dormition of the Virgin in Lykhne, Georgia, portraying the Sacrifice of Abraham, see Constantinides 2007, fig. 9.18.

³⁶ L-S, vol. 3, 585, s.v. “πιμελή”.

³⁷ Κουκουλές 1950, vol. 1, 75. For the various fuels see the relevant chapter.

³⁸ Roussel, Boutié 2006, 46.

³⁹ Its use as tinder was evidently so important that Isidore of Seville (late 6th-early 7th c.) even went so far as to derive its etymology from the word *phos* (light), which also meant fire, because, as he says, when dry these fungi catch fire easily. He goes on to say that it was also called *esca*, meaning food, because it fed both fire and man: “Fungi, quod aridi ignem acceptum concipiant; φῶς enim ignis est; unde et *esca* vulgo dicitur, quod sit *fomes* ignis et nutrimentum”. See in this regard Barney et al. 2006, 356.

⁴⁰ Τσακαλώτου s.a., 269, s.v. “fomes”.

⁴¹ Τσακαλώτου s.a., 271, s.v. “foveo”.

⁴² URL: <http://www.translatum.gr/forum/index.php?topic=10906.15>, accessed 23 July 2011.

⁴³ See Roussel, Boutié 2006, 46.

⁴⁴ Μουλλού 2010, 30 and note 111.

⁴⁵ Μουλλού 2010, 38; Bitterli-Waldvogel 2007, 70.

⁴⁶ Bialostocki 1988, 140-142, figs 117-120, 122.

Στην περίπτωση της συντήρησης της φωτιάς αποκλειστικά για τον φωτισμό προσέθηκε ένα ακόμη στοιχείο: το βραδύκαυστο υλικό, όπως λάδι ή μελισσόκερο σε φτιλι, που επέτρεπε τη διατήρηση μικρής φλόγας για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ενώ ταυτόχρονα ελάττωνε την παραγωγή θερμότητας και καπνού⁴⁷. Έτσι, τον ρόλο που διαδραμάτιζε στις οικίες η εστία και η θράκα για τη διατήρηση της φωτιάς υποκατέστησαν στον χώρο της εκκλησίας τα ακοίμητα κεριά και οι ακοίμητες καντήλες⁴⁸.

Έχει επισημανθεί ότι τόσο τα άσβεστα φωτιστικά του ελληνορωμαϊκού και ιουδαϊκού κόσμου (βλ. στον παρόντα τόμο 282) όσο και τα ακοίμητα φωτιστικά των χριστιανικών ναών δεν υπέκρυπταν αρχικά κανένα συμβολισμό αλλά περιεβλήθησαν με ιερό χαρακτήρα ακριβώς για να τηρείται άσβεστη η φλόγα, στοιχείο τόσο χρήσιμο και αναπόδραστο για τη ζωή του ανθρώπου. Επομένως, ο χαρακτήρας του ακοίμητου φωτός ήταν πρακτικός, καθώς ήταν δύσκολο να παράγεται φωτιά με εύκολο τρόπο⁴⁹.

Η προσκυνήτρια Ηγερία που ταξίδεψε στη Μικρά Ασία στα 381-384, μαρτυρά τη χρήση των ακοίμητων φωτιστικών του κοιμητηρίου της μονής της Αγίας Σοφίας στη Σελεύκεια (Silifki), κατά τη διάρκεια τελετής που η ίδια παρακολούθησε⁵⁰. Μας παραδίδει ότι στην Ιερουσαλήμ η διαδικασία αφής των φωτιστικών στις 4 μ.μ., γνωστή ως *Λυχνικόν* (*Lucernare* στα λατινικά), πραγματοποιούνταν καθημερινά μπροστά από την Αγία Τράπεζα. Σε αυτήν την τελετή ο ιερέας έφερνε το ακοίμητο φωτιστικό μέσα από τον Πανάγιο Τάφο και άναβε τα υπόλοιπα από την καθαγιασμένη φλόγα⁵¹. Παράλληλα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Προυδέντιος παρέβαλε το σώμα του Χριστού με το πυρέκβολο από το οποίο ξεπηδά η φωτιά⁵², υπαινισσόμενος το ετήσιο έθιμο της αφής του πασχάλιου κεριού, που γινόταν πιθανώς με τον ίδιο τρόπο. Το *Λυχνικόν*, λοιπόν, αποτελούσε μία καθημερινή, ταπεινότερη υπόμνηση της ετήσιας γιορτής της αφής του πασχάλιου κεριού⁵³.

Η αφή του πασχάλιου κεριού, σύμφωνα με το τυπικό που περιγράφεται στους Κώδ. *Benevento* 33 και *Vat. Lat.* 10673, γινόταν από τον επίσκοπο ή τον ιερέα με τη βοή-

firebrands were removed from the blazing hearth and used as torches, or torches were lit from its flames, or candles, firebrands or torches were lit and used to light other lights, presumably in a way similar to that depicted by Michelangelo (1475-1564) in a detail of the fresco, "the Erythraean Sibyl", on the ceiling of the Sistine Chapel in the Vatican.

When a fire was to be maintained exclusively for purposes of illumination, another element was added: this was some slow-burning material, such as oil or beeswax on a wick, which made it possible to keep a small flame burning while at the same time reducing the amount of heat and smoke generated⁴⁷. Thus, the role played in the home by the hearth and the embers which kept the fire alive was played in the church by the ever-burning (*akoimeta*, "unsleeping") candles and altar fire⁴⁸.

As it has pointed out, neither the unquenched lamps of the Graeco-Roman and Jewish worlds (see in the present volume 282) nor the unsleeping lamps of the Christian churches initially hid any symbolism; rather, they acquired a sacred character precisely because they kept alive the flame that was so useful and so necessary to human life. The ever-burning light was therefore a practical response to the difficulty of kindling a flame⁴⁹.

The pilgrim Etheria, who travelled in the Middle East in 381-384, attests the use of the ever-burning lights in the cemetery of the Monastery of Saint Sophia at Silifke to light countless lamps and candles in a ceremony she attended⁵⁰. According to her account, in Jerusalem the lighting of the lamps at 4 p.m., known as *Lychnikon* ("Λυχνικόν", in Latin *Lucernare*, "lamp-lighting"), was performed daily before the altar. In this ceremony the priest brought the ever-burning light from the Holy Tomb and lit the other lamps from the consecrated flame⁵¹. Prudentius has been interpreted as comparing the body of Christ to the flint-striker from which the flame springs⁵², imitating the annual custom of the lighting of the Paschal candle, which was done in the same way; the lamp-lighting before the evening service was a humble daily reminder of that great annual festival⁵³.

⁴⁷ Μουλλού 2010, 48.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά για αναφορά ακοίμητης κανδήλας στο *Τυπικόν Κοσμοσωτείας*, 89.1190-1195. Για τον όρο βλ. *Λεξικό Κριαρά*, λ. «ακοίμητος».

⁴⁹ Αντωνιάδης 1907-1909, τ. Γ', 138, σημ. 6.

⁵⁰ Wilkinson 1971, 123-124.

⁵¹ Bouras, Parani 2009, 28.

⁵² Prudentius, *Cathemerinon*, 199-200.10-14.

⁵³ Gosserez 2001, 174.

⁴⁷ Μουλλού 2010, 48.

⁴⁸ See, for instance the reference to an unsleeping candle in *Typikon of Kosmosotira*, 89.1190-1195. For the term see *Λεξικό Κριαρά*, s.v. "ακοίμητος".

⁴⁹ Αντωνιάδης 1907-1909, vol. III, 138, note 6.

⁵⁰ Wilkinson 1971, 123-124.

⁵¹ Bouras, Parani 2009, 28.

⁵² Prudentius, *Cathemerinon*, 199-200, 10-14.

⁵³ Gosserez 2001, 174.

θεια ενός μικρότερου κεριού, το οποίο είχε ανάψει από μία νέα φωτιά. Αναφέρεται μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η αφή φαίνεται να γίνεται με αντικείμενο που προσιδιάζει περισσότερο σε κοντάρι παρά σε τελετουργικό κεριό⁵⁴. Παραστάσεις της βυζαντινής περιόδου αποδίδουν πολύ εύστοχα μία απεικόνιση αφής ή μεταλαμπάδευσης φλόγας. Επίσης, αφή συναγωγικής χανουκιάς (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 209, 210) απεικονίζεται σε λεπτομέρεια ιταλικού χειρογράφου του 1374 στη Βρετανική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου (Ms. Or. 5024, fol. 19 recto) και σε λεπτομέρεια του χειρογράφου Rothschild Miscellany, περ. 1470, M803-9-61, Μουσείο του Ισραήλ⁵⁵. Ανάλογη εικόνα απαντά ακόμη και σήμερα κανείς στο Άγιον Όρος⁵⁶. Στον όρο *κάλαμος* που έχει ερμηνευθεί ως μεγάλο κεριό ή μεταλλική ράβδος, και το οποίο χρησιμοποιούνταν για να ανάψουν τα υψηλά ιστάμενα κεριά⁵⁷ θα πρέπει να αναζητήσουμε το βυζαντινό όνομα των αντικειμένων που διακρίνουμε στις προαναφερθείσες παραστάσεις. Σε αυτό δεν αποκλείεται να προσαρμοζόταν *καντηλοκέρι*, νήμα δηλαδή κερωμένο μία-δύο φορές και τυλιγμένο σε κουβάρια, από όπου κόβει κανείς όσο χρειάζεται και το οποίο έχει το πλεονέκτημα ότι δεν στάζει⁵⁸. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ακόμη και σήμερα στο Άγιον Όρος για το άναμμα των καντηλών και των κεριών χρησιμοποιείται από τον εκκλησιαστικό το «ξύλον διὰ τὸ ἀνάπτειν τὸν Πολυέλαιον» (βλ. στον παρόντα τόμο 275), στο επάνω μέρος του οποίου προσαρμόζεται καντηλοκέρι για την ευκολότερη μεταλαμπάδευση της φωτιάς, μπορούμε να υποθέσουμε τη χρήση τους και σε παλιότερες εποχές⁵⁹. Τέλος, ακόμη και η ετυμολογία της μεταλαμπάδευσης υπαινίσσεται τη χρήση οποιασδήποτε μορφής λαμπάδας (με τη γενική έννοια του όρου): δάδας, πυρσού, φαναριού, κεριού, λύχνου για τη μετάδοση της φλόγας⁶⁰.

Συμπεράσματα

Ο Κουκουλές έχει επισημάνει ότι, παρόλο που ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης επανειλημμένα αναφέρει τη λέξη *πυρεΐα*, εντούτοις δεν πρέπει να τη θεωρήσουμε ως λέξη της

The lighting of the Paschal candle, according to the *typikon* (rules of liturgical or monastic practice) described in the codices *Benevento* 33 and *Vat. Lat.* 10673, was performed by the bishop or priest with the help of a smaller candle, which had been lit from a new fire. In some cases the lighting was apparently done with an object resembling a rod rather than a ritual candle⁵⁴. Images from the Byzantine period give a very clear picture of the lighting or transmission of a flame. Also, the lighting of a *Hanukkah* lamp (see in the present volume cat. nos 209, 210) is illustrated on a page from an Italian manuscript, dated 1374, in the British Library, London (Ms. Or. 5024, fol. 19 recto) and on a page from the Rothschild Miscellany, ca. 1470 (Museum of Israel, M803-9-61)⁵⁵. A similar image is preserved in monastic practice as seen on Mount Athos⁵⁶. The term *kalamos* (“κάλαμος” = cane), which has been interpreted as a large candle or metal rod used to light tall standing candles⁵⁷, is perhaps the Byzantine name of the objects depicted in those scenes, which may have been holders for the waxed-wick lamp-lighter (*kandilokeri*) which is still used to simplify the task of transmitting the flame. This is seen in the practice preserved on Mount Athos, where the monk in charge of lighting the lamps and candles uses a wooden rod (see in the present volume 275), fitted with a skein of waxed or double-waxed thread from which the required length is cut and which has the advantage of not dripping⁵⁸, a tradition presumably handed down from earlier ages. An object depicted in Arcimboldo’s “Allegory of Fire”, a 16th-century painting, seems to be similar to the *kandilokeri*⁵⁹. The use of a burning brand of some kind, whether torch, lantern, lamp or candle, to transmit the flame is moreover implicit in the Greek name for the process, “μεταλαμπάδευση” = handing on to another as a torch⁶⁰.

Conclusions

Koukoules has noted that, although Eustathius repeatedly uses the word “*πυρεΐα*” (*pyreia*, “firesticks”), it should not be considered as part of the common vocabulary

⁵⁴ Forrest Kelly 1996, 150.

⁵⁵ Για την πληροφορία ευχαριστώ ιδιαίτερα τη συνάδελφο Αναστασία Λουδάρου.

⁵⁶ Μπαλάφας, Καπιολδάση-Σωτηροπούλου 2011, 61.

⁵⁷ Βλ. σχετικά *Βίος Λαζάρου*, 318 και ειδικά τη σημ. 889.

⁵⁸ Μωυσής μον. 2000, 280.

⁵⁹ Την εικόνα του καντηλοκεριού στον 16^ο αι. μας παρέχει ο πίνακας του Giuseppe Arcimboldo «Η αλληγορία της Φωτιάς». Βλ. Roussel 2007, 119, εικ. 60 και έγχρ. πίν. 3.

⁶⁰ L.-S., λ. *μεταλαμπαδεύω*.

⁵⁴ Forrest Kelly 1996, 150.

⁵⁵ For this information I thank my colleague Anastasia Loudarou.

⁵⁶ Μπαλάφας, Καπιολδάση-Σωτηροπούλου 2011, 61.

⁵⁷ See in this regard, *Life of Lazaros*, 318 and esp. note 889.

⁵⁸ Μωυσής μον. 2000, 280.

⁵⁹ For the shape and design of the *kandilokeri*, see Roussel 2007, 119, fig. 60 and pl. 3, on the forehead of the figure depicted in Giuseppe Arcimboldo’s painting.

⁶⁰ L.-S., s.v. “μεταλαμπαδεύω”.

τότε δημόδους γλώσσας, αλλά ότι με αυτή ο Ευστάθιος εννοεί τους πυρίτες λίθους, οι οποίοι όταν έρχονταν σε προστριβή με τμήματα σιδήρου προκαλούσαν σπινθήρες. Τους λίθους αυτούς τους κουβαλούσαν πάνω τους μαζί με την ήσκα, την οποία σύμφωνα με κείμενο του 14^{ου} αι., τη μετέφεραν μέσα σε «άσκοπουγκίτζια μικρά, ἄτινα ὕσαν βαστάζουν, ἢν οἱ ἄνθρωποι βαστάζουν νὰ ἄπτουν τὴν ἰστίαν». Ὅπως αναφέρει ο Κουκουλές, τα μικρά αυτά δερμάτινα πουγκιά θα μπορούσε να είναι καμωμένα από δέρμα ελαφιού⁶¹. Στη συνέχεια ο ίδιος παραθέτει τις ονομασίες για την περιγραφή των πυρεκβολιτών λίθων που καταγράφηκαν στον ελλαδικό χώρο⁶². Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η χρήση παρόμοιων ὀρων για να περιγραφούν όλα ὅσα χρειάζονταν για την αφή της φωτιάς (λίθος, σιδερένιο αντικείμενο, ήσκα), ὅπως για παράδειγμα η χρήση του *πυροβολικά* στα Κύθηρα, στην Ικαρία και στην Κρήτη, *πυριολικά* στην Κάρπαθο, *πυρκοτικά* στην Κύπρο και *πυρβολικά* στην Κύθνο⁶³. Ο Ψευδο-Ζωναράς στο λεξικό του (13^{ος} αι.) παραθέτει την πληροφορία ὅτι οἱ ὄροι *πυρεῖον* καὶ *πυρήϊα* ἀπέδιδαν τὸ νόημα εἴτε τῶν ξύλων που με τριβή παρήγαγαν φωτιά εἴτε τῶν πυρεκβόλων λίθους: «Πυρεῖον καὶ πυρήϊα. τὰ ξύλα. ἃ τριβόμενα πῦρ ἐγγεννᾶ. τινὲς δὲ τοὺς πυρεκβόλους λίθους λέγουσι»⁶⁴. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ὁ ὀρος αὐτός ἐπιβίωσε ἕως καὶ τὸν 20^ο αι. για να περιγράψει τα σπέρτα (βλ. στον παρόντα τόμο αρ. κατ. 327) μπορούμε να εικάσουμε ὅτι διαχρονικά προοριζόταν για να περιγράψει οποιοδήποτε μέσο συνέβαλε στην αφή της φωτιάς.

Σε κείμενο τῶν μέσων τοῦ 6^{ου} αι. ἐπισημαίνεται ὅτι για την ἄμεση αφή μιας παρόμοιας φωτιάς οἱ βιγλάτορες ὀφείλαν να διατηροῦν διαθέσιμα: «φρύγανὰ τε καὶ καλάμην καὶ δένδρων ἀκρεμόνας, καὶ χόρτον, φέρειν τε μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίθον πυρίτην. ποιεῖ δὲ μάλιστα φλόγα τε καὶ καπνὸν δασύν τε καὶ εἰς ὕψος αἰρόμενον στύππη κατὰ πυρὸς ἐπιχεομένη»⁶⁵. Ἐπίσης, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος τὸν 10^ο αι. συμπεριλαμβάνοντας τις ἰσκές καὶ τα πυρέκβολα

of the day, since he uses it to designate the fire-stones that were struck against pieces of iron to produce sparks and which people carried, together with some tinder, in a leather pouch which, according to the 14th-century “Child’s Book of Four-footed Animals”, was often made of deer-hide: “small pouches to hold tinder which people kept to light the hearth”⁶¹. He goes on to record the names used in various parts of the Greek-speaking world for such fire-stones⁶². The list includes, interestingly enough, variants of a word meaning collectively everything that was needed to light a fire, i.e. flint, steel and tinder: ‘pyrobolikà’ in Kithira, Ikaria and Crete, ‘pyriolikà’ in Karpathos, ‘pyrkolikà’ in Cyprus and ‘pyrbolikà’ in Kythnos⁶³. The 13th-century *Lexicon* attributed to Zonaras says that the terms *pyreion* and *pyreia* (‘firesticks’) denoted indifferently the sticks rubbed together to produce fire or the fire-stones used for the same purpose⁶⁴. Taking into account that this term survived into the 20th c., when it was applied to matches (see in the present volume cat. no 327), we may assume that down the centuries it was used to describe any means of lighting fire.

The anonymous Byzantine *Treatise on Strategy*, a text from the middle of the 6th c., notes that for lighting a signal fire sentries were required to keep on hand: “Firewood, reeds, tree branches and dry grass should be gathered and kept on hand. The men should carry flint stones with them. Hemp thrown upon a fire causes a fierce flame and dense, high clouds of smoke”⁶⁵. The emperor Constantine VII Porphyrogenitus stresses the importance of tinder and flint-strikers (*pyrekbola*), which he includes among the equipment to be prepared and carried by expeditionary forces⁶⁶. The fact that these are mentioned together with means of illumination points up the direct relation between the two.

The presence of “fire-stone” in the equipment of those posted as sentries, the inclusion of a flint-striker in the gear of the shepherd depicted in a wall-painting in

⁶¹ Παιδιόφραστος *Διήγησις περὶ τῶν τετραπόδων ζώων*, 153.345; Κουκουλές 1950, τ. Α΄, 76, σημ. 3. Για ἀνάλογη θήκη προοριζόμενη για τη μεταφορά πυρεκβόλου καὶ ήσκα, καμωμένη ἀπὸ δῆρμα χοίρου, καὶ χρονολογούμενη στὸν 20^ο αι. βλ. Matei κ.ά. 2006, 111, αρ. κατ. 198. Στὸν αρ. κατ. 199 παρουσιάζεται πυριτόλιθος.

⁶² *Πυροβόλον* στη Ρόδο, *πυρόβολον* στην Κρήτη, *πυρόβολα* στα Κύθηρα, *πυρόβολο* στην Ικαρία, *πυρόβολο* στα Καλάβρυτα, *πυροβολίθιν* στην Ικαρία καὶ *πυροβολόπετρα*.

⁶³ Βλ. Κουκουλές 1950, τ. Α΄, 76.

⁶⁴ Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, Π, 1598.21-24.

⁶⁵ *Περὶ στρατηγίας*, VIII.8-11.

⁶¹ For the text see Παιδιόφραστος *Διήγησις περὶ τῶν τετραπόδων ζώων*, 153.345; Κουκουλές 1950, vol. 1.76, note 3. For a similar 20th-century case for flint and tinder, made of pigskin, see Matei et al. 2006, 111, cat. no. 198. Cat. no. 199 shows quartz.

⁶² Based on the roots pyr- fire and bol- throw: *Pyrobòlon* in Rhodes, *pyròbolon* in Crete, *pyròbolan* in Kithira, *pyròbolo* in Ikaria, *pyròbolo* in Kalavryta, *pyrobolithin* in Ikaria, also *pyrobolòpetra* (the last two with the addition of an element meaning “stone”).

⁶³ Κουκουλές 1950, vol. 1. 76.

⁶⁴ “Πυρεῖον καὶ πυρήϊα. τὰ ξύλα. ἃ τριβόμενα πῦρ ἐγγεννᾶ. τινὲς δὲ τοὺς πυρεκβόλους λίθους λέγουσι”. Pseudo-Zonaras, *Lexikon*, Π, 1598, 21 to 24.

⁶⁵ *Περὶ στρατηγίας*, VIII.8-11.

⁶⁶ *De Cer.*, 471.16-472.1: “παραλαμβάνει δὲ ταῦτα ὁ, τε σακελλάριος καὶ ὁ εἰδικὸς, καὶ βαστάζουσιν εἰς τὰς φορτώσεις αὐτῶν πυρέκβολον μετὰ ἴσκα καὶ κανδήλας ἀργυρᾶς γ, καὶ χαλκᾶς γ, μία μὲν εἰς τὸν κοιτῶνα, μία δὲ εἰς τὸ κουκουμίλιον, ἕτερα δὲ εἰς τὸ παρακοιτωνάριον”, and 474.1-474.5: “πυρέκβολα μετὰ ἴσκα, φανάρια χαλκᾶ κοσκινωτὰ β, κανδήλαι χαλκαὶ εἰς τὰ βασιλικά πεντζιμένα δύο· πέταλα χαλκᾶ κοσκινωτὰ διὰ τὸ ἐπισκεπάζεσθαι τοὺς λάκκουσ, ἐνθα αἱ κανδήλαι ἄπτουσιν”.

στον εξοπλισμό που έπρεπε να μεταφέρουν μαζί τους τα εκστρατευτικά σώματα καθιστά σαφή τη σπουδαιότητά τους: «παραλαμβάνει δὲ ταῦτα ὁ, τε σακελλάριος καὶ ὁ εἰδικὸς, καὶ βαστάζουσιν εἰς τὰς φορτώσεις αὐτῶν πυρέκβολον μετὰ ἴσκας καὶ κανδήλας ἀργυρᾶς γ', καὶ χαλκᾶς γ', μία μὲν εἰς τὸν κοιτῶνα, μία δὲ εἰς τὸ κουκουμίλιν, ἕτερα δὲ εἰς τὸ παρακοιτωνάριον» καὶ «πυρέκβολα μετὰ ἴσκας, φανάρια χαλκᾶ κοσκινωτὰ β', κανδηλαὶ χαλκαὶ εἰς τὰ βασιλικά πεντζιμένα δύο πέταλα χαλκᾶ κοσκινωτὰ διὰ τὸ ἐπισκεπάζεσθαι τοὺς λάκκους, ἔνθα αἱ κανδηλαὶ ἄπτουσιν»⁶⁶. Ἡ αναφορά τους μάλιστα μαζί με φωτιστικά μέσα υποδηλώνει καὶ τὴν ἀμεση σχέση τους με αὐτά.

Ἡ παρουσία τοῦ πυρίτη λίθου στὸν εξοπλισμὸ των βιγλατόρων, ἡ ἐνταξη τοῦ πυρεκβόλου στὸν εξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

Ἀκόμη καὶ σήμερα, στὸν ἐπίσημο οδηγὸ ἐπιβίωσης ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὴ Survive Alive Score πολλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ εἶδη ἐπιβίωσης ποὺ προτείνονται ἔχουν σχέση με τὴν ἀφή τῆς φωτιάς καὶ τὴ μεταλαμπάδευσή της⁶⁹.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, τονίζουμε ὅτι ἡ μεταλαμπάδευση φλόγας γιὰ ἀνάμμα φωτιστικῶν μὲσων μποροῦσε νὰ γίνετα ἀπὸ τὴν εστία στὶς οἰκίες, ἀπὸ τὶς ἀκοίμητες καντήλες καὶ ἀκοίμητα κερὰ στὶς ἐκκλησίες, ἀπὸ φορητὸ φωτιστικὸ μέσο (δάδα, πυρσοῦς, φανάρι) καὶ ὅτι οἱ κατακτημένες μέθοδοι ἀφῆς φωτιάς στὸν ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμο ἐπιβίωσαν καὶ στὸ Βυζάντιο. Σημειώνεται ἡ ευκολία τῆς χρήσης των κατόπτρων γιὰ τὴν ἀφή φωτιάς ἀλλὰ καὶ ὁ περιορισμὸς

τῆς ἐκκλησίας στὸ Kurbinovo⁶⁷, τὸ εὑρεθὲν τοῦ πυρεκβόλου στὸ τάφο τοῦ ἀναγνώστου καὶ τὸ εὑρεθὲν τοῦ πυρεκβόλου στὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

Ἡ παρουσία τοῦ πυρίτη λίθου στὸν εξοπλισμὸ των βιγλατόρων, ἡ ἐνταξη τοῦ πυρεκβόλου στὸν εξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

Ἡ ἀναφορά τους μάλιστα μαζί με φωτιστικά μέσα υποδηλώνει καὶ τὴν ἀμεση σχέση τους με αὐτά. Ἡ παρουσία τοῦ πυρίτη λίθου στὸν εξοπλισμὸ των βιγλατόρων, ἡ ἐνταξη τοῦ πυρεκβόλου στὸν εξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

Ἡ ἀναφορά τους μάλιστα μαζί με φωτιστικά μέσα υποδηλώνει καὶ τὴν ἀμεση σχέση τους με αὐτά. Ἡ παρουσία τοῦ πυρίτη λίθου στὸν εξοπλισμὸ των βιγλατόρων, ἡ ἐνταξη τοῦ πυρεκβόλου στὸν εξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

Ἡ ἀναφορά τους μάλιστα μαζί με φωτιστικά μέσα υποδηλώνει καὶ τὴν ἀμεση σχέση τους με αὐτά. Ἡ παρουσία τοῦ πυρίτη λίθου στὸν εξοπλισμὸ των βιγλατόρων, ἡ ἐνταξη τοῦ πυρεκβόλου στὸν εξοπλισμὸ τοῦ βοσκῆ, ὅπως διακρίνουμε σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo⁶⁷, ἡ ἀνεύρεση τοῦ πυρεκβόλου σὲ τάφο ἐνὸς περιπλανώμενου στρατιώτη ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἐπαιρναν μαζί τους οἱ στρατιῶτες στὶς ἐκστρατείες⁶⁸ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο στους στρατιῶτες, στους ζωμάχους, καὶ γενικῶς σὲ ὅσους κινούνταν στὴν ὑπαιθρο καὶ δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴ θράκα τῆς εστίας γιὰ νὰ ἀνάψουν ἀπὸ ἐκεῖ φωτιά. Ἡ αναφορά σὲ εἰδική θήκη μεταφορᾶς γιὰ τὸ σύνολο τοῦ εξοπλισμοῦ ἐρχεται πρὸς ἐπίρρωση των προαναφερθέντων.

⁶⁶ De Cer., 471.16-472.1 and 474.1-4.

⁶⁷ Ἀπεικόνιση πυρεκβόλου, Kurbinovo, Ἅγιος Γεώργιος (1191), Γέννηση, λεπτομέρεια. Βλ. Parani 2003, εἰκ. 214.

⁶⁸ Ἐπίσης ὑπάρχει ἀναφορά σὲ ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸν Garland of Philip ποὺ χρονολογεῖται στὸν 1^ο αἰ. μ.Χ. καὶ γίνετα λόγος σὲ αὐτὸ γιὰ πυρόλιθους/τσακμακόπετρες ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀφή τῆς φωτιάς ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ τὸ νυχτερινὸ ψάρεμα σύμφωνα με τὸν συγγραφέα. Βλ. Galili, Rosen 2007, 72.

⁶⁹ J. L. Wiseman, SAS Survival Handbook: How to Survive in the Wild, in Any Climate, on Land or at Sea, α' ἐκδόση 1986.

⁶⁷ Kurbinovo, St George's (1191), Nativity, detail: Annunciation to the Shepherds. See, Parani 2003, fig. 214.

⁶⁸ There is also a reference in an epigram from the 1st-century Garland of Philip to the flint-strikers needed for lighting a fire, which appear, according to the author, to have been essential for night fishing. See Galili, Rosen 2007, 72.

⁶⁹ J. L. Wiseman, SAS Survival Handbook: How to Survive in the Wild, in Any Climate, on Land or at Sea, 1st ed. 1986.

⁷⁰ See L.-S., s.v. "φλάμουλον", 'oriflamme', here interpreted as a flame-coloured banner.

⁷¹ Pseudo-Kodinos, De officiis, 167.14-23.

⁷² Markham, De la Espada 1912, 55, pl. 17, nos 80 and 81. For a similar use of flint-strikers on escutcheons see Roussel 2007, 118-119, figs 56-58.

⁷³ URL: http://www.army.gr/default.php?pname=EMBLIMATA_PERIGRAFH_GSS&la=1, accessed: 15 June 2011.

της χρήσης της μόνο όταν υπήρχε επαρκές ηλιακό φως. Σε σχέση με την τριβή των ξύλων θα πρέπει να αναλογισθούμε ότι ίσως ήταν δύσκολη η μεταφορά τους και μάλλον χρονοβόρα η διαδικασία. Επίσης, από τα προηγούμενα προκύπτει ότι η αφή φωτιάς με κρούση κατάλληλων λίθων με πυρέκβολο ήταν ίσως ο πιο πρακτικός τρόπος.

Η σπουδαιότητα του ρόλου που διαδραμάτιζαν τα πυρέκβολα, πιθανότατα ιδιαίτερα στον στρατό, αποτυπώνεται στο γεγονός ότι αυτά κοσμούσαν το φλάμουλον⁷⁰ της Θεσσαλονίκης (εικ. 7) καθώς και της Κωνσταντινούπολης (εικ. 8) στην παλαιολόγια περίοδο όπως μας παραδίδει ο Ψευδο-Κωδινός⁷¹ και όπως προκύπτει από την περιγραφή ενός ισπανικού χειρογράφου του 14^{ου} αι.⁷² Πιθανόν απόηχο αυτής της παράδοσης αποτέλεσε η επιλογή να διακοσμηθεί με πυρέκβολα το έμβλημα του Γ' Σώματος Στρατού (εικ. 9) που εδρεύει στη Θεσσαλονίκη. Τα πυρέκβολα του εμβλήματος έχουν ερμηνευθεί εσφαλμένα ως τέσσερα Β, τα αρχικά δηλαδή της φράσης *Βασιλεύς Βασιλέων, Βασιλέων Βασιλευόντων*⁷³. Ωστόσο, στο έργο *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἀξιωματῶν καὶ ὀφφικίων*, που αποδίδεται στον Ψευδο-Κωδινό, γίνεται σαφής αναφορά στο βασιλικόν φλάμουλον που ήταν κοσμημένο με σταυρό και πυρέκβολα: «Ὁ μέγας δούξ, ὡσπερ ὁ μέγας δομέστικος εὐρίσκεται εἰς τὸ φωσσάτον ἄπαν κεφαλή, οὕτω κατὰ θάλασσαν οὗτος. Καὶ οἱ μὲν εἰς τὰ ἔτερα κάτεργα εὐρισκόμενοι ἄρχοντες ὡς κεφαλαὶ ἰσῶσι τὸ σύνθηες βασιλικόν φλάμουλον ἥτοι σταυρὸν μετὰ πυρεκβόλων οὗτος δὲ ὁ μέγας δούξ τὴν τοῦ βασιλέως στήλην ἴστησιν ἔφιππον»⁷⁴.

Από τα παραπάνω προκύπτει εναργώς η ξεχωριστή σημασία των πυρεκβόλων ως εργαλείων αφής της φωτιάς, κάτι που ίσως σήμερα δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε προφανώς λόγω της ευκολίας που διαθέτουμε για το άναμμα της φωτιάς και των φωτιστικών με μία στιγμιαία κίνηση!

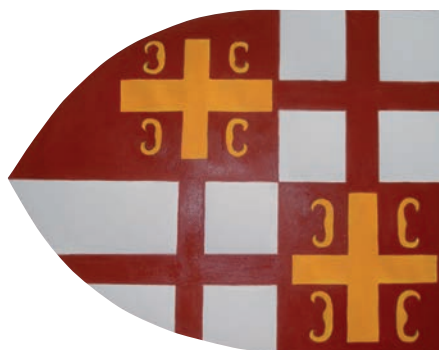
7.

of all entrenched camps, so the *megas doux* was the supreme commander at sea. And while all other military chiefs flew the *customary imperial banner, that is, a cross with flint-strikers, the standard of the *megas doux* displayed a flag with the emperor on horse-back*⁷⁴.

Taken together, all these things make very clear the exceptional importance of the flint-striker as a tool, although this may be difficult to imagine in age when fires are lit and lights come on at the flick of a finger!

8.

9.

7. Το φλάμουλον της Θεσσαλονίκης στην παλαιολόγια περίοδο (από Markham, de la Espada 1912, 55, πίν. 17, αρ. 80).

8. Το φλάμουλον της Κωνσταντινούπολης στην παλαιολόγια περίοδο (από Markham, de la Espada 1912, 55, πίν. 17, αρ. 81).

9. Το έμβλημα του Γ' Σώματος Στρατού, που εδρεύει στη Θεσσαλονίκη.

7. The banner of Thessaloniki during the Palaeologan period (taken from Markham, de la Espada 1912, 55, pl. 17, no. 80).

8. The banner of Constantinople during the Palaeologan period (taken from Markham, de la Espada 1912, 55, pl. 17, no. 81).

9. The emblem of the 3rd Army Corps, Thessaloniki.

⁷⁰ Βλ. L.-S., λ. φλάμουλον, όπου ερμηνεύεται ως σημαία φλόγινου χρώματος.

⁷¹ Ψευδο-Κωδινός, *De officiis*, 167.14-23.

⁷² Markham, *De la Espada* 1912, 55, πίν. 17, αρ. 80 και 81. Για ανάλογη χρήση των πυρεκβόλων σε θυρεούς βλ. Roussel 2007, 118-119, εικ. 56-58.

⁷³ URL: http://www.army.gr/default.php?rname=EMBLIMATA_PERIGRAFH_GSS&la=1, ημερομηνία προσπέλασης: 15 Ιουνίου 2011.

⁷⁴ Ψευδο-Κωδινός, *De officiis*, 167.14-23.

⁷⁴ Pseudo-Kodinos, *De officiis*, 167, 14-23.

BIBΛIOΓΡΑΦΙΑ // BIBLIOGRAPHY

Συντομογραφίες // Abbreviations

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
C.V.A.	Corpus Vasorum Antiquorum
CA	Cahiers archéologiques
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CNRS	Centre national de la recherche scientifique
CB	Corpus scriptorum historiae Byzantinae
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, 15 τ. Paris, 1907-1953.
DAGR	Ch. Daremberg, E. Saglio (επιμ.), Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, Hachette, Paris 1873-1919.
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
EHB	A. E. Laiou (επιμ.), <i>The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century</i> , 3 τόμοι, [Dumbarton Oaks Studies 39, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University], Washington D.C. 2002.
E.I.²	Encyclopaedia of Islam 2 nd ed.
E.M.E.	Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας
HTR	Harvard Theological Review
I.D.	Inscriptions de Délos, τ. 1-7, Paris 1926-1972.
I.G.	Inscriptiones Graecae, 1877-
IIRAIK	Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinople
JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JJS	Journal of Jewish Studies
LBG	E. Trapp κ.ά., <i>Lexikon zur byzantinischen Grazität besonders des 9.-12. Jahrhunderts</i> , τ. I-IV (α-κώφευσις), τ. V (λ-παλιάνθρωπος), Wien 1994-2005.
ΛΕΜΜ-Θ	Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης
L.-S.	H. G. Liddell, R. Scott, <i>A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie</i> , Oxford 1940.
ΜΒΠ	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
ODB	A.P. Kazhdan (επιμ.), <i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Prepared at Dumbarton Oaks, τ. 1-3, University Press, New York - Oxford 1991.
PG	J.P. Migne (επιμ.), <i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , Paris, 1857-1866.
QDAP	The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine
REB	Revue des études byzantines
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
ΘHE	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
THEScra	<i>Thesaurus cultus et rituum antiquorum</i> . Fondation pour le lexicon iconographicum mythologiae classicae, J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2004-2006.

Πηγές // Primary sources

- Αισχύλος, *Άγαμέμνων*: D. L. Page (έκδ.), *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford 1972, 139-198.
Άθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τὸν αὐτὸν Κάστορα*: Άθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τὸν αὐτὸν Κάστορα*: περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς κακίας λογισμῶν, Ἐπιστολή β', PG 28, στ. 872-904.
Ἀθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*: S. P. Peppink (έκδ.), *Athenaei dipnosophistarum epitome*, τ. 2.1-2.2, Leiden 1937-1939.
Ἀριστόνικος, *Περὶ σημείων Ὀδυσσεείας*: O. Carnuth (έκδ.), *Aristonici De signis Odysseae reliquiae emendatiores*, Leipzig 1869.
Ἀριστοτέλης, *Μετεωρολογικά*: F. H. Fobes (έκδ.), *Aristotelis meteorologicorum libri quattuor*, Cambridge Mass., 1919 (ανατ. Hildesheim 1967), 338a20-390b22.
Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ἀναπνοῆς*: W. D. Ross (έκδ.), *Aristotle. Parva naturalia*, Oxford 1955 (ανατ. 1970), 470b6-480b30.
Ἀριστοτέλης, *Προβλήματα*: I. Bekker (έκδ.), *Aristotelis opera*, τ. 2, Berlin 1831 (ανατ. 1960), 859a1-967b27.
Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι*: N. G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae, Tomus II*, Oxford 2007, 135-204.
Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*: N. G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae*, Oxford 2001, 137-202.
Ἀριστοφάνης, *Σφήκαι*: N.G. Wilson (έκδ.), *Aristophanis Fabulae*, Oxford 2007, 209-273.
Ἄρχιππος, *Ἀποσπάσματα*: A. Meineke (έκδ.), *Fragmenta comicorum Graecorum*, τ. 2.2, Berlin 1840 (ανατ. 1970), 715-718.
Βίος Λαζάρου: Greenfield, R. (μετάφρ.), *The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint* (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2000).
Vergilius, *Aeneis*: E. Norden (έκδ.), *P. Vergilius Maro Aeneis*, τ. 6, Leipzig 1903.
Γαληνός, *Περὶ κράσεων*: C. G. Kühn (έκδ.), *Γαληνοῦ περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 11-12, Leipzig 1826 (ανατ. Hildesheim 1965).
Γαληνός, *Εἰς τὸ προρρητικὸν Ἱπποκράτους ὑπόμνημα πρῶτον*: H. Diels (έκδ.), *Galenii in Hippocratis prorrheticum I commentaria iii*, *Corpus medicorum Graecorum* 5.9.2, Leipzig 1915.
Γαληνός, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*: C. G. Kühn (έκδ.), *Claudii Galeni opera omnia*, τ. 13, Leipzig 1827 (ανατ. Hildesheim 1965), 362-1058.
Γεώργιος Μοναχός: C. de Boor (έκδ.), *Georgii monachi chronicon*, 2 τ., Leipzig 1904, (ανατ. Stuttgart 1978).
Γρηγόριος Ἀντιόχος: J. Darrouzes (έκδ.), *Notice sur Gregoire Antiochos*, (1160 à 1196), *REB* 20 (1962), 61-92, κείμενο: 87-89.
Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος 31*: J. Barbel (έκδ.), *Gregor von Nazianz. Die fünf theologischen Reden*, Düsseldorf 1963, 218-276.
Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος 40*: Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος Μ'*, *Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα*, PG 36, 360-425.
Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον*: Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν Πρωτομάρτυρα*, PG 46, στ. 701-736.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Λόγος*: Σοφοκλέους του εξ Οικονόμων (έκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Λόγος Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*, Ἀθήναι 1861.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Λόγος 34*: Π. Κ. Χρήστου (εκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα*, τ. 10, "Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 76, Θεσσαλονίκη 1985.
Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Πρὸς Βαρλαάμ Συγγράμματα*: J. Meyendorff (έκδ.), *Grégoire Palamas, Défense des saints hésychastes*, *Spicilegium Sacrum Lovaniense, Études et documents* 30, Louvain, 1973
De Cer.: J. J. Reiske (έκδ.) *Constantine, Emperor of the East Constantine, De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo: graece et latine*, CB, Bonn 1829.
Διαταγαί Ἀποστόλων: M. Metzger (έκδ.), *Les constitutions apostoliques*, τ. 1-3, Sources chrétiennes 320, 329, 336, Paris 1985-1987.
Δίδυμος, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*: L. Doutreleau (έκδ.), *Didyme l'Aveugle sur Zacharie*, 3 τ., Sources chrétiennes 83, 84, 85, Paris 1962.
Διόδωρος Σικελιώτης, *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*: K.T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf), F. Vogel (εκδ.), *Diodori bibliotheca historica*, 5 τ., γ' έκδ. Leipzig (ανατ. Stuttgart 1964).
Διοσκουρίδης, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*: M. Wellmann (έκδ.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, τ. 1-3, Berlin 1907-1914, (ανατ. 1958).
Doctrina Patrum: F. Diekamp (έκδ.), *Doctrina patrum de incarnatione verbi*, Münster 1907, (ανατ. 1981).
Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία: H. Beckby (έκδ.), *Anthologia Graeca*, 4 τ., β' έκδ., Munich 1965-1968.
Ἐπαρχικὸν Βιβλίον: J. Koder (έκδ. και μετάφρ.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, CFHB 33, Wien 1991.
Ἐπιφάνιος, Ancoratus: K. Holl (έκδ.), *Eriphanius*, τ. 1: *Ancoratus und Panarion*, Die griechischen christlichen Schriftsteller 25, Leipzig 1915.
Ἑτυμολογικὸν Μέγα: T. Gaisford (έκδ.), *Etymologicum magnum*, Oxford 1848 (ανατ. Amsterdam 1967).
Εὐάγριος: J. Bidez, L. Parmentier (έκδ.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898, (ανατ. New York 1979).
Εὐάγριος, Πρακτικός: A. Guillaumont, C. Guillaumont (έκδ.), *Évagre le Pontique. Traité pratique ou le moine*, τ. 2, Sources chrétiennes 171, Paris 1971.
Εὐριπίδης, Ἡρακλῆς: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 117-174.

- Εὐριπίδης, Ἴων: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 307-373.
- Εὐριπίδης, Ὀρέστης: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 3. Oxford 1994, 191-286.
- Εὐριπίδης, Τρωάδες: J. Diggle (έκδ.), *Euripidis fabulae*, τ. 2. Oxford, 1981, 181-240.
- Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ἰλιάδα: M. van der Valk (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1971-1987.
- Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀδύσσειαν: G. Stallbaum (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, 2 τ. Leipzig, 1825-1826 (ανατ. Hildesheim 1970).
- Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι: Ph.-E. Legrand (έκδ.), *Hérodote, Histoires*, τ. 9, Paris 1932-1970.
- Ἡρωδιανός, Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστοριῶν: K. Stavenhagen (έκδ.), *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*, Leipzig 1922 (ανατ. Stuttgart 1967).
- Ἡσύχιος, Λεξικόν: K. Latte (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (A-O)*, τ. 1-2, Munksgaard, Copenhagen 1953-1966 και M. Schmidt (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (Π-Ω)*, τ. 3-4. Halle 1861-1862 (ανατ. Amsterdam 1965).
- Θεόφιλος πρωτοσπαθ.: G. A. Greenhill (έκδ.), *Theophili Protospatharii de corporis humani fabrica libri V*, Oxford 1842.
- Θεόφραστος, Περὶ λίθων: D.E. Eichholz (έκδ.), *Theophrastus. De lapidibus*, Oxford 1965, 56-84.
- Θεόφραστος, Περὶ φυτῶν ἱστορία: A. Hort (έκδ.), *Theophrastus. Enquiry into plants*, 2 τ., Cambridge, Mass. 1916 (ανατ. 1961, 1968).
- Θεόφραστος, Περὶ πυρός: V. Coutant (έκδ.), *Theophrastus. De igne*, Assen 1971, 3-51.
- Ἱππιατρικά (Berolinensia): K. Hoppe, E. Oder (έκδ.), *Corpus hippiatricorum Graecorum*, τ. 1., Leipzig 1924 (ανατ. Stuttgart 1971).
- Ἰω. Καμενιάτης: G. Böhlig (έκδ.), *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae*, CFHB, Series Berolinensis 4, Berlin 1973, 3-68.
- Ἰω. Κίνναμος: A. Meineke (έκδ.), *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, CB, Bonn, 1836.
- Ἰω. Φιλόπνονος, Περὶ διαφορῶν τόνων: L. W. Daly (έκδ.), *Iohannis Philoponi de vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus*, Philadelphia 1983.
- Ἰω. Χρυσόστομος, Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς: Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 55, στ. 39-498.
- Ἰω. Χρυσόστομος, Ὀμιλία εἰς τὴν Γένεσιν: Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὀμιλία εἰς τὴν Γένεσιν, PG 54, 385-580.
- Ἰώσηπος, Ἀρχαιολογία: B. Niese (έκδ.), *Flavius Josephus. Flavii Iosephi opera*, Berlin 1892.
- Ἰωσήφ τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Τραπεζούντος: A. Papadopoulos-Kerameus (έκδ.), *Fontes Trapezuntini*, St Petrograd 1897, (ανατ. Amsterdam 1965), 52-77.
- Κωνσταντίνος Λουκίτης, Ἐγκώμιον: J. O. Rosenqvist (έκδ.), *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trepizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Acta Universitatis Uppsaliensis. Studia Byzantina Uppsaliensia 5, Uppsala 1996, 114-168.
- Lactantius, *De ira Dei*: W. Kutsch (έκδ.), *De Lactanti De ira Dei librum quaestiones philologiae*, Leipzig 1933.
- Λεοντίου πρεσβυτέρου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν πεντηκοστήν: C. Datema, P. Allen (έκδ.), *Leontii presbyteri Constantinopolitani homiliae*, *Corpus Christianorum, Series Graeca*, Turnhout 1987, λόγος 11, 347-365.
- Λέοντος Γραμματικοῦ, Χρονογραφία: I. Bekker (έκδ.), *Leonis Grammatici chronographia*, CB, Bonn 1842.
- Liber Pontificalis*: L. Duchesne (έκδ.), *Le Liber pontificalis: texte, introduction, commentaire*, τ. 3, Paris 1884-1892.
- Λουκιανός, Ἀληθῶν διηγημάτων: M. D. Macleod (έκδ.), *Luciani opera*, τ. 1, Oxford 1972, 82-125.
- Λουκιανός, Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι: M. D. Macleod (έκδ.), *Luciani opera*, τ. 1. Oxford 1972, 144-163.
- Μακαρίου Αἰγυπτίου: Μακαρίου Αἰγυπτίου, Περὶ ἐλευθερίας νοῦς λόγος ΚΒ', στο: Κ. Γ. Μπόνης (επιμ.), Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων και Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τ. 42, Αποστολική Διακονία της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, 1990.
- Μάξιμος Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον: C. Laga, C. Steel (έκδ.), *Maximi confessoris quaestiones ad Thalassium*, 2 τ., *Corpus Christianorum. Series Graeca* 7 & 22, Turnhout 1980, 1990.
- Νικόλαος Καβάσιλας, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς: M.-H. Congourdeau (έκδ.), *Nicolas Cabasilas, La Vie en Christ (Livres I-VII)*, τ. 1-2, Sources chrétiennes 355, 361, Paris 1989-1990.
- Νόννος, Διονυσιακά: R. Keydell (έκδ.), *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, 2 τ., Berlin 1959.
- Ὀλυμπιόδωρος, Μετεωρολογικῶν Ἀριστοτέλους σχόλια: G. Stuve (έκδ.), *Olympiodori in Aristotelis meteora commentaria*, *Commentaria in Aristotelem Graeca* 12.2, Berlin 1900.
- Ὀρειβάσιος: J. Raeder (έκδ.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τ. 1-4, *Corpus medicorum Graecorum*, Leipzig 1928-1933.
- Διήγησις Παιδιόφραστος τῶν Τετραπόδων Ζώων: W. Wagner (έκδ.), *Carmina Graeca Medii Aevi*, Leipzig 1874.
- Παυσανίας, Ἑλλάδος περιήγησις: W. H. S. Jones, H. A. Ormerod (έκδ.), *Pausanias. Pausanias Description of Greece*, Cambridge Mass. 1918.
- Περὶ στρατηγίας: G. T. Dennis (έκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, CFHB, Series Washingtonensis 25, Washington, D.C. 1985, 10-134.
- Plinius, *Naturalis Historia*: J. Ludwig von, K. F. Mayhoff (έκδ.), *Pliny, the Elder. Historia naturalis*, (ανατ. Stuttgart, 1967-1970).
- Πλούταρχος, Ἀλέξανδρος: K. Ziegler (έκδ.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.2, β' έκδ. Leipzig 1968, 152-253.
- Πλούταρχος, Βρούτος: K. Ziegler (έκδ.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.1, β' έκδ. Leipzig 1964, 135-179.
- Πλούταρχος, Λυκοῦργος: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 1. Cambridge, Mass., 1914 (ανατ. 1967), 204-302.
- Πλούταρχος, Νομάς: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 1. Cambridge, Mass., 1914 (ανατ. 1967), 306-382.
- Πλούταρχος, Ὄθων: B. Perrin (έκδ.), *Plutarch's lives*, τ. 11. Cambridge, Mass. 1926 (ανατ. 1962), 276-318.
- Πλούταρχος, Συμποσιακῶν βιβλία: C. Hubert (έκδ.), *Plutarchi moralia*, τ. 4, Leipzig 1938 (ανατ. 1971).
- Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, E. Bethe (έκδ.), *Pollucis onomasticon*, 2 τ. Lexicographi Graeci 9.1-9.2, Leipzig 1900, 1931, (ανατ. 1967).
- Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων: G. Wirth (post J. Haury) (έκδ.), *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. 4, Leipzig 1964.
- Προκόπιος, Ὑπὲρ πολέμων: J. Haury (έκδ.), *Procopius Caesariensis Opera omnia*, τ. 1, *De bellis libri I-IV*, Munich, Leipzig 2001.
- Prudentius, *Cathemerinon*: A. Bayle (έκδ.), *Étude sur Prudence suivie du Cathemerinon*, Paris 1860.
- Σιμπλικίος, Σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη, Περὶ Οὐρανοῦ: J. L. Heiberg (έκδ.), *Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria*, *Commentaria in Aristotelem Graeca* 7, Berlin 1894.
- Σοφοκλῆς, Οἰδίπους Τύραννος: H. Lloyd-Jones, N. G. Wilson (έκδ.), *Sophoclis fabulae*, Oxford 1990 (ανατ. 1992), 120-180.

Σουΐδας: A. Adler, *Suidae lexicon*, 4 τ., Lexicographi Graeci, Leipzig 1928-1935, (ανατ. 1967, 1971).

Θεοδ. Στουδίτη, Ἐπιστολαί: G. Fatouros (έκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB, Series Berolinensis 31, τ. 2, Berlin 1992.

Συμεών Νέος Θεολόγος, Βίβλος Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν: J. Darrouzès (έκδ.), *Symeon le Nouveau Théologien, Traités théologiques et éthiques*, Sources chrétiennes 122, 129, Paris 1966, 1967

Συμεών Νέος Θεολόγος, Κατηχήσεις: B. Krivochéine, J. Paramelle (έκδ.), *Symeon le Nouveau Théologien, Catéchèses*, Sources chrétiennes 96, 104, 113, Paris 1963-1965.

Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ: Συμεών Θεσσαλονίκης, Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ..., PG 155, 697-749.

Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ: Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, PG 155, 305-362.

Συμεών Θεσσαλονίκης, Διάλογος, ΣΟΘ', PG 155.

Συνεχ. Θεοφάνους: I. Bekker (έκδ.), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, CB, Bonn 1838.

Σχόλια στον Αριστοφάνη, (Σφήκαι): W. J. W. Koster (έκδ.), *Scholia in Vespas, Pacem, Aves et Lysistratam*, Scholia in Aristophanem 2.1. Groningen 1978, 3-238.

Σχόλια στον Αριστοφάνη: W. J. W. Koster (έκδ.), *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, Scholia in Aristophanem 1.3.1., Groningen 1977, 256-282.

Σχόλια στον Αισχύλο (Ἄγαμέμνων): O. L. Smith (έκδ.), *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, τ. 1, 2.2, Leipzig 1976, 1982.

Σχόλια στον Ευριπίδη (Φοίνισσαι): W. Dindorf (έκδ.), *Scholia Graeca in Euripidis tragoedias*, τ. 3-4, Oxford 1863.

Σχόλια στον Όμηρο (Ἰλιάδα): H. Erbse (έκδ.), *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, τ. 1-5, 7, Berlin 1969-1988.

Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Τῶν ἐν τῇ θεῖα ἱερουργία τελουμένων: Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῖα ἱερουργία τελουμένων, PG 87 Γ, 3981-4002.

Τακτικὸν Νίκωνος: V. Benešenić (έκδ.), *Taktikon Nikona Chernogortsa* (περ. 1055-1060), St Petrograd 1917.

Τιμαρίων: Π. Βλαχάκος (επιμ. καὶ μετάφρ.), *Τιμαρίων ἢ Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων: Ἐνα ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη*, Βυζαντικοὶ συγγραφεῖς 1, Θεσσαλονίκη 2002.

Τυπικὸν Γρηγόριου Πακουριανοῦ, P. Gautier (έκδ.), *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, REB 42 (1984), 5-145.

Τυπικὸν Θεοτόκου Κεχαριτωμένης: P. Gautier (έκδ.), *Le typikon de la Theotokos Kecharitomene*, REB 43 (1985), 5-165.

Τυπικὸν Κοσμοσωτείας: Γ. Παπάζογλου (έκδ.), *Τυπικὸν Ἰσαακίου Αλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείας*, μετάφρ. Π. Τζιβάρια, Κομοτηνή, 1994.

Τυπικὸν Θεοτόκου Ελεούσης, Ἀπογραφή: L. Petit (έκδ.), *Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, IRAIK 6 (1900-1901), 1-153.

Τυπικὸν μονῆς Λιβός: H. Delehaeye (έκδ.), *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles 1921.

Τυπικὸν ὁσίου Σάββα: Τυπικὸν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ ἡγιασμένου, διορθωθέν ... ὑπὸ Ἀρχιμανδρ. Δοσιθέου, Αθήνα χ.χ.

Τυπικὸν Παντοκράτορος: P. Gautier (έκδ.), *Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (1974), 1-145, κείμενο: 27-131.

Festus, *Breviarium*: J. W. Eadie (έκδ.) *The Breviarium of Festus*, London 1967.

Φιλόστρατος, Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον: C. L. Kayser (έκδ.), *Flavii Philostrati opera*, τ. 1, Leipzig 1870 (ανατ. Hildesheim 1964).

Φρύνιχος: J. de Borries, (έκδ.), *Phrynichi sophistae praeparatio sophistica*, Leipzig 1911, 1-129.

Φωτίου, Συναγωγή: R. Porson (έκδ.), *Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγή*, τ. 1-2, Cambridge, 1822.

Ξενοφῶν, Κύρου Παιδεία: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 4, Oxford 1910 (ανατ. 1970).

Ξενοφῶν, Κύρου Ἀνάβασις: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 3, Oxford 1904 (ανατ. 1961).

Ξενοφῶν, Λακεδαιμονίων Πολιτεία: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 5, Oxford 1920 (ανατ. 1969).

Ξενοφῶν, Συμπόσιον: E. C. Marchant (έκδ.), *Xenophontis opera omnia*, τ. 2, β' έκδ. Oxford 1921 (ανατ. 1971).

Μιχαήλ Ψελλός, Ποιήματα: L. G. Westerink (έκδ.), *Michaelis Pselli poemata*, Stuttgart 1992.

Μιχαήλ Ψελλός, *Philosophica minora*: D. J. O'Meara, *Michaelis Pselli philosophica minora*, τ. 2. Leipzig 1989.

Ψευδο-Ζωναράς, Λεξικόν: J. A. H. Tittmann (έκδ.), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, τ. 1-2, Leipzig 1808, (ανατ. Amsterdam 1967).

Ψευδο-Κωδινός, *De officiis*: J. Verpeaux (έκδ.), *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Le Monde Byzantin 1, Paris 1966, 130-287.

Ὠριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά: Ὠριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά, PG 17, 289-309.

Βοηθήματα // Secondary works

- Abadie-Reynal, Sodini 1992** C. Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos. Alikí, Delkos, fouilles anciennes*, Ecole Française d'Athènes, Études Thasiennes 13, Paris 1992.
- Aga-Oglu 1954** M. Aga-Oglu, Remarks on the Character of Islamic Art, *The Art Bulletin* 36 (1954), 175-202.
- Al-Ghabban, κ.ά. 2010** A. I. Al-Ghabban, B. André-Salvini, F. Demange, C. Juvin et M. Cotty (επιμ.), *Routes d'Arabie. Archéologie et Histoire du Royaume d'Arabie Saoudite*, Louvre, Paris 2010.
- Al-Maqrizi 1858** Al-Maqrizi, *Khitat*, Bulaq 1858.
- Allan 1978** J. Allan, From Tabriz to Siirt: Relocation of a 13th- century Metalworking School, *Iran* 16 (1978), 182-183.
- Allan 1982** J. Allan, *Islamic Metalwork. The Nuhad Es-Said Collection*, London 1982.
- L'Algérie en héritage** *L'Algérie en héritage, Art Et Histoire - Institut Du Monde Arabe*, Κατάλογος Έκθεσης, Paris, Institut du Monde Arabe, 7 octobre 2003-4 avril 2004, Paris 2003.
- Alram-Stern, Hauer-Prost 1989** E. Alram-Stern, M. Hauer-Prost, *Die Römischen Lampen aus Carnuntum*, Den Römische Limes in Österreich, Heft 35, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1989.
- Andronikos 1984** M. Andronikos, *Vergina. The Royal tombs and the ancient city*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1984.
- Androudis 1999** P. Androudis, Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqidés de l'Asie Mineure (Anatolie), *Βυζαντικά* 19 (1999), 309-345.
- Antonaras 2008** A. Antonaras, Glass Lamps of the Roman and Early Christian Periods. Evidence from the Thessaloniki Area, στο: C.-A. Roman, N. Gudea (επιμ.), *Lychnological Acts 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices (Zaláu - Cluj-Napoca, 13th - 18th of May 2006). Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*, Cluj-Napoca 2008, 23-30.
- Antonaras 2009a** A. Antonaras, Glass Doves and Globes from Thessaloniki. North Italian Imports or Local Products?, *Quaderni Friulani Di Archeologia* 19 (2009) = Atti del Convegno INTORNO ALL'ADRIATICO. La diffusione e la produzione di vetro sulle sponde del mare Adriatico nell'antichità, Trieste - Piran 30-31 maggio 2009, Trieste 2009, 27-33.
- Antonaras 2009b** A. Antonaras, Old and Recent Finds of Byzantine Glass from Northern Greece, *Glasnik Srpskog Arheoloskog Drustva* 25, 2009, 83-101.
- Antonaras 2010** A. Antonaras, Glassware in Late Antique Thessalonikē, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzis, S. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē: Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, Cambridge, Mass. 2010, 301-334.
- Antonaras 2010a** A. Antonaras, Glass working activities in Late Roman-Early Christian Thessaloniki. Local Workshops and vessels, στο: J. Drauschke, D. Keller (επιμ.), *Glass in Byzantium - Production, Usage, Analyses, International Workshop organized by the Byzantine Archaeology Mainz, 17th and 18th of January 2008*, Römisch- Germanischen Zentralmuseum (RGZM), Mainz 2010, 93-105.
- Antonaras υπό έκδ. 2** A. Antonaras, An early Christian glass workshop from Thessalonica, στο: *Neighbours and Successors of Rome: traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later first millennium AD*, Kings Manor, York: 19-20 May 2011, Conference organized by the Association for the History of Glass (υπό έκδ.).
- Arell 2006** B. Arell (επιμ.), *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Κατάλογος Έκθεσης, 18 August-21 January 2007, Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, Maahenki Ltd, Helsinki 2006.
- Atasoy 2005** S. Atasoy, *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum, An Illustrated Catalogue*, BAR International Series 1436, Archaeopress, Oxford 2005.
- Atmodipoero, Pardede 2004** R. T. Atmodipoero, L. Pardede, Research on minimum illumination as a function of visual performance, *Energy and Buildings* 36.7 (2004), 644-649.
- Baer 1983** E. Baer, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, State University of New York Press, Albany NY 1983
- Bailey 1975** D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, British Museum Publications Ltd, London 1975.
- Bailey 1976** D. M. Bailey, Pottery Lamps, στο: D. Strong, D. Brown (επιμ.), *Roman crafts*, Duckworth 1976, 93-103.
- Bailey 1980** D. M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, τ. II: Roman Lamps made in Italy, British Museum Publications Ltd, London 1980.
- Bailey 1988** D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. III: Roman Provincial Lamps, British Museum Publications Ltd, London 1988.
- Bailey 1996** D. M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, τ. IV: Lamps of metal and stone, and lampstands, British Museum Publications Ltd, London 1996.
- Bakirtzis 2007** Ch. Bakirtzis, Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century, στο: J. Henning (επιμ.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, τ. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 89-118.
- Bakirtzis, Mastora 2010** Ch. Bakirtzis, P. Mastora, Are the mosaics in the Rotunda in Thessaloniki linked to its conversion into a Christian church?, *IX International Symposium "Nis and Byzantium"*, Nis, 3-5 June 2010, Nis 2011, 33-45.
- Balick, Cox 1997** M. J. Balick, P. A. Cox, *Plants, People, and Culture: The Science of Ethnobotany*, Scientific American Library, New York 1997.
- Ballian 2006** A. Ballian, *Benaki Museum: a guide to the museum of Islamic art*, Benaki Museum, Athens 2006.
- Ballian 2011** A. Ballian, Three medieval Islamic brasses and the Mosul tradition of inlaid metalwork, *Μουσείο Μπενάκη* 9 (2011), 113-141.
- Baramki 1936** D. C Baramki, An Early Byzantine Synagogue near Tell Es Sultan, Jericho, *The QDAP* VI.2 (1936), 73-77.
- Barney κ.ά. 2006** S. A. Barney, W. J. Lewis, κ.ά. (μετάφρ.) με τη συνεργασία της M. Hall, *Isidorus, episcopus Hispalensis. Origines: The etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge University Press, Cambridge - New York 2006.
- Beg [a] EP** M. A. J. Beg, "Shammā", EI².
- Beg [b] EP** M. A. J. Beg, "Sirādī", EI².
- Behrens-Abouseif 1995** D. Behrens-Abouseif *Mamluk and Post-Mamluk Metal Lamps*, IFAO Cairo 1995.
- Behrens-Abouseif 2006** D. Behrens-Abouseif, A Late Mamluk oil-lamp in the Hungarian National Museum, στο: P. Baker, P. Breend (eds.) *Sifting Sands, Reading Signs: Studies in Honor of Professor Geza Fehérvári*, Furnace Publishing, London 2006, 155-160.
- Ben Abed 2006** A. Ben Abed, *Tunisian mosaics: treasures from roman Africa*, Conservation and Cultural Heritage 7, Getty Publi-

- cations Institute, Los Angeles 2006.
- Bénazeth 1992** D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne: musée du Louvre, catalogue du département des antiquités égyptiennes*, Ed. de la Réunion des musées nationaux, Paris 1992.
- Bénazeth, Rutschowskaya 2000** D. Bénazeth, M.-H. Rutschowskaya, *L'art Copte en Egypte. 2000 Ans de christianisme*, Gallimard, Paris 2000.
- Bialostocki 1988** J. Bialostocki, Puer Sufflans Ignes, στο: J. Bialostocki, *The Message of Images, Studies in the History of Art, Bibliotheca artibus et historiae*, Irsa Verlag, Wien 1988.
- Bianconi 1885** F. Bianconi, *Cartes Commerciales*, Paris 1885.
- Bitterli-Waldvogel 2007** T. Bitterli-Waldvogel, *Lumières et éclairage des châteaux-forts*, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 63-70.
- Blanchard-Lemee 1995** M. Blanchard-Lemee, M. Ennaifer, H. και L. Slim (κείμενα), G. Mermet (φωτογραφίες), *Sols de l'Afrique romaine: mosaïques de Tunisie*, Imprimerie Nationale, Paris 1995.
- Blümner 1879** H. Blümner, *Technology und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, τ. 2, Leipzig 1879.
- Bonacasa, Ensoli 2000** N. Bonacasa, S. Ensoli (επιμ.), *Cirene*, Electa, Milano 2000.
- Bonifay 2004** M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR. International series 1301, Archaeopress, Oxford 2004.
- Bouras 1981** L. Bouras, *Byzantine Lighting Devices, Akten II/3 der XVI internationaler Byzantinistenkongress, Biénnh 4-9 Οκτωβρίου 1981, JOB 32/3* (1981), 479-491.
- Bouras, Parani 2009** L. Bouras, M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 11, *Dumbarton Oaks Research Library & Collection*, Washington D.C. 2009.
- Bovon 1966** A. Bovon, *Les lampes d'Argos, Études Péloponnésienes V*, Paris 1966.
- Boyd 1988** S. Boyd, *A Bishop's Gift: Open Work Lamps from the Sion Treasure*, στο: F. Baratte (επιμ.), *Argentierie romaine et byzantine*, de Boccard, Paris 1988, 191-202.
- Boyd 1998** S. A. Boyd, *Art in the Service of the Liturgy: Byzantine Silver Plate*, στο: L. Safran (επιμ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania 1998, 152-185.
- Boyd, Mundell Mango 1992** S. A. Boyd, M. Mundell Mango (επιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium, Πρακτικά Συμποσίου (οργανώθηκε από τους Susan A. Boyd, Maria Mundell Mango και Gary Vikan), 16-18 Μαΐου 1986, The Walters Art Gallery, Baltimore και Dumbarton Oaks, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C., 1992.*
- Budde 1969-1972** L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien*, 2 τ., Verlag Aurel Bongers, 1969-72.
- Boyce 1979** M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London 1979.
- Broneer 1930** O. Broneer, *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. IV.2: *Terracotta Lamps*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1930.
- Broneer 1977** O. Broneer, *Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens*, τ. III: *Terracotta Lamps*, Princeton, New Jersey 1977.
- Bruneau 1965** Ph. Bruneau, *Les Lampes, Delos*, τ. 26, E. de Boccard, Paris 1965.
- Bruneau 1980** Ph. Bruneau, *Les lampes et l'histoire économique et sociale de la Grèce*, στο: *Céramiques hellénistiques et romaines*, Centre de Recherches d' Histoire Ancienne 36, *Annales Littéraires de l' Université de Besançon*, 242, Paris 1980, 19-54.
- Buckton 1994** D. Buckton (επιμ.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*, Κατάλογος Έκθεσης, British Museum, London 1994.
- Burrows, Ure 1911** R. M. Burrows, P. N. Ure, *Kothons and Vases of Allied Types*, *JHS* 31 (1911), 72-99.
- Bussière 2000** J. Bussière, *Lampes antiques d'Algérie*, *Monographies Instrumentum* 16, Monique Mergoïl, Montagnac 2000.
- Busuladžić 2007** A. Busuladžić, *Antique Lamps in the Collections in Bosnia-Herzegovina*, National Museum of Bosnia-Herzegovina, Sarajevo 2007.
- Butler 1993** L. E. Butler, *Hagia Sophia's Nave Cornices as Elements of its Design and Structure*, στο: R. Mark, A. Ş. Cakmak (επιμ.), *Hagia Sophia from the Time of Justinian to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, 57-77.
- Byzance 1992** *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992.
- Cahill 2002** N. Cahill, *Household and city organization at Olynthus*, Yale University Press, New Haven, London 2002.
- Čanak-Medić 2002** M. Čanak-Medić, *Lanterns and Original Paschal Rituals in the Saviour's Church in Žiča and their Antique Sources*, στο: L. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović (επιμ.), *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference, Kruševac, Museum of Kruševac, 10-13 Μαΐου 2000*, *Studies and Monographs No 2*. Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts Studies No 25, Beograd - Kruševac 2002, 225-236.
- Carboni, Whitehouse 2001** S. Carboni, D. Whitehouse, *Η Υαλουργία των Σουλτάνων*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη; *The Metropolitan Museum of Art; The Corning Museum of Glass New Heaven*; London: Yale University Place, 2001 / *Glass of the Sultans* Exh. Cat. Metropolitan Museum of Art New York, 2001.
- Carswell 2003** J. Carswell, *Hanging in a suspense*, *Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 177-183.
- Chevalier 1997-98** P. Chevalier, *Les luminaires paléochrétiens de Dalmatie romain, Vjesnik za arheologiju I historiju dalmatinsku* 90-91 (1997-98), 161-199.
- Chrzanovski, Žuravlev 1998** L. Chrzanovski, D. Žuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow*, "L'Erma" di Bretschneider, Roma 1998.
- Chrzanovski 2003** L. Chrzanovski (επιμ.), *Nouveautés Lychnologiques/Lychnological News*, Chaman Editions, Neuchâtel 2003.
- Chrzanovski 2005** L. Chrzanovski (επιμ.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique, Nyon-Genève, 29 septembre-4 octobre 2003*, *Monographies Instrumentum* 31, Montagnac 2005.
- Chrzanovski 2006a** L. Chrzanovski, *L'illuminazione artificiale nel mondo tardoantico*, *Dacia* 50 (2006), 61-388.
- Chrzanovski 2006b** L. Chrzanovski, *Lumière! L'éclairage dans l'antiquité*, Κατάλογος Έκθεσης, *Une exposition itinérante conçue par le musée de Nyon, Suisse, Millau, Musée de Millau, (novembre 2006 - avril 2007)*, Edition internationale, Milan 2006.
- Chrzanovski, Kaiser 2007** L. Chrzanovski, P. Kaiser (επιμ.), *Dark ages? Licht im Mittelalter/L'éclairage au moyen age*, Κατάλογος

- Ἐκθεσης, Olten, Historisches Museum Olten, Edizioni Et, Milano 2007.
- Cierges, bougies et rouleaux de cire** Cierges, bougies et rouleaux de cire, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 187-207.
- Cohn-Sherbok 1999** D. Cohn-Sherbok, *Judaism*, London 1999.
- Constantine the Great 2006** E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig (επιμ.), *Constantine the Great: York's Roman Emperor*, York Museums Trust, Lund Humphries, 2006.
- Constantinides 2007** E. C. Constantinides, *Images from the Byzantine periphery: studies in iconography and style*, Alexandros Press, Leiden 2007.
- Cooke 1972** L. S. Cooke, *Lighting in America*, Universe Books, New York 1972.
- Cormack, Vassilaki 2008** R. Cormack, M. Vassilaki, *Byzantium 330-1453*, Κατάλογος Ἐκθεσης, London, Royal Academy of Arts, *Byzantium, 25 October 2008 - 22 March 2009*, Royal Academy of Arts, London 2008.
- Cortopassi 2006** R. Cortopassi, *Mèches de lampe trouvées à Baouit*, Ανακοίνωση στο: *2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Zalau, Cluj-Napoca 13-18 May 2006*.
- Crippa, Zibawi 1998** M. A. Crippa, M. Zibawi, *L'art paleochretien: Des Origines à Byzance*, Editions Zodiaque Desclée de Brouwer, Paris 1998.
- Dagron 2002** G. Dagron, *The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο: *EHB 393-461*.
- Dauterman-Maguire κ.ά. 1989** E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, Maggie J. Duncan-Flowers (επιμ.), *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Κατάλογος Ἐκθεσης, *Urbana-Champaign, Kranert Art Museum of the University of Illinois, 25 August - 1 October 1989 και Ann Arbor, The Kelsey Museum of Archeology of Michigan, 27 October 1989 - 29 April 1990*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago 1989.
- Davidson 1952** G. R. Davidson, *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII: *The Minor Objects*, Princeton, New Jersey 1952.
- Davidson κ.ά. 1943** G. Davidson, D. B. Thompson, H. A. Thompson, *Small objects from the Pnyx, 1, Hesperia 7 (1943), 1-172*.
- Davidson-Weinberg 1974** G. Davidson-Weinberg, *A wandering soldier's grave in Corinth, Hesperia 43 (1974), 512-521*.
- Davis 2000** R. Davis, *The book of pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 750*, Liverpool University Press, Liverpool 2000.
- Defrémery, Sanguinetti 1853** C. Defrémery, B. R. Sanguinetti (μετάφρ & έκδ.), *Voyage d' Ibn Batoutah (αραβ. & γαλλικό κείμενο) 4 τ.*, Paris 1853-1858 (αυατ. Impimerie Nationale, Paris 1922).
- Deitz 2009** Ph. Deitz, *Histoire des luminaires: Histoire des homes*, Éditions du Perron, Liège 2009.
- Delivorrias 1987** A. Delivorrias (επιμ.) *Greece and the Sea. Catalogue of the exhibition organized by: the Greek Ministry of Culture, the Benaki Museum, the National Foundation De Nieuwe Kerk, Amsterdam in honour of Amsterdam Cultural Capital of Europe 1987, 29 October - 10 December 1987*, De Nieuwe Kerk, Andromeda Books, Amsterdam, Athens 1987.
- Demus 1950** O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Philosophical Library, New York 1950.
- Demus 1988** O. Demus, *The Mosaic Decoration of San Marco*, Venice, Dumbarton Oaks, Washington 1988.
- Deneauve 1969** J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris 1969.
- Description de l'Égypte** *Description de l'Égypte, publiées par les ordres de Napoléon Bonaparte*, α' έκδ., Paris, 1809-1828.
- Di Castro 2008** D. Di Castro, *From Jerusalem to Rome and back: The Journey of the Menorah from Fact to Myth, An exhibition of the Jewish Museum of Rome*, Araldo de Luca Editore, Roma 2008.
- Diderot, D'Alembert 1763** D. Diderot, J. D'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Recueil de planches sur les sciences, les arts libéraux et les arts mécaniques*, Paris 1763. Deuxième partie, cirier, pl. I.
- Ditchfield 2007** Ph. Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L'Italie méridionale byzantine et normande*, Collection de l'Ecole française de Rome, Ecole française de Rome, Roma 2007.
- Djuric 1995** S. Djuric, *Ancient Lamps from the Mediterranean. The Anawati Collection*, Toronto 1995.
- Dozy 1843** R. P. A. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Libraire du Libon, Amsterdam 1845, (αυαστ. αυατ. Amsterdam 1971).
- Du Cange 1688** Ch. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, I-II, Lyon 1688.
- Eliade 1987** M. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, (μετάφρ. W. R. Trask), New York 1987.
- Encyclopaedia Judaica 1974** *Encyclopaedia Judaica* 11 (1972) 1974, s.v. "menorah".
- Ennabli 1976** A. Ennabli, *Lampes Chrétiennes de Tunisie (Musées du Bardo et de Carthage)*, Editions du CNRS, Paris 1976.
- Evershed κ.ά. 1997** R. P. Evershed, S. J. Vaughan, S. N. Dudd, J. S. Soles, *Fuel for thought? Beeswax in lamps and conical cups from Late Minoan Crete, Antiquity 71 (1997), 979-984*.
- Evershed κ.ά. 2000** R. P. Evershed, S. J. Vaughan, S. N. Dudd, J. S. Soles, *Organic Residue, Petrographic and Typological Analyses of Late Minoan Lamps and Conical Cups from Excavations at Mochlos in East Crete, Greece*, στο: S. Vaughan, W. Coulson (επιμ.), *Paleodiet in the Aegean: papers from a colloquium held at the 1993 meeting of the Archaeological Institute of America in Washington D.C.* Oxbow Books for the Wiener Laboratory of the American School of Classical Studies at Athens, Oxford 2000, 37-54.
- Février, Poinssot 1959** P. A. Février, C. Poinssot, *Les cierges et l'abeille. Note sur l'iconographie du baptistère découvert dans la région de Kélvia (Tunisie)*, CA 10 (1959), 149-156.
- Fine 2005** S. Fine, *Art and Judaism in the Graeco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Forbes 1964** R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. II, Brill, Leiden 1964.
- Forbes 1966 V**, R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. V, Brill, Leiden 1966.
- Forbes 1966 VI**, R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VI, Heat and Heating, Refrigeration, Light, Brill, Leiden 1966.
- Forbes 1993** *Studies in ancient technology*, τ. III, επανεκτύπωση, Brill, Leiden 1993.
- Forrest Kelly 1996** T. Forrest Kelly, *The exultet in Southern Italy*, Oxford University Press US, New York 1996. Forbes 1993
- Foy 2005** D. Foy, *Lampes en verre coniques et à pied tubulaire*, στο: Chrzanovski 2005, 107-113.
- François 1999** V. François, *Céramiques Médiévales à Alexandrie. Contribution à l'histoire économique de la ville*, Le Caire 1999.
- Freidman 1989** Fl. Freidman, *Beyond the Pharaohs*, Rhode Island School of Design 1989.

- Gabelić 1996** S. Gabelić, Starine manastira Lesnova, *Zbornik Srednovekovna Umetnost* 2 (1996), 107-128.
- Gallas κ.ά. 1983** K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, Munich 1983.
- Galili, Rosen 2007** E. Galili, B. Rosen, Fishing Gear from a 7th-Century Shipwreck off Dor, Israel, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37.1 (2007), 67-76.
- Garnett 1975** K. S. Garnett, Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44 (1975), 173-206.
- Gelder EP** G. J. van Gelder, "Sham'a" EP.
- Geertman 1998** H. Geertman, L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis, *Rivista di archeologia cristiana*, 64 (1988), 135-160.
- Geyikdagi 2011** N. Geyikdagi, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations in the Late Nineteenth Century*, I. B. Tauris & Co Ltd, London - New York 2011.
- Gillis 1990** C. Gillis, *Minoan Conical Cups. Form, Function and Significance*, Studies in Meriterranean Archaeology τ. 89. P. Åströms Förlag, Göteborg 1990.
- Gilsenan 1973** M. Gilsenan, *Saint and Sufi in Modern Egypt*, Oxford 1973.
- Goetz κ.ά. 1899** G. Goetz, G. Loewe, G. Gundermann, W. Heraeus, W. M. Lindsay, P. Wessner, K. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften, *Corpus glossariorum latinorum* 6, B. G. Teubner, Leipzig 1899.
- Gökalp 2005** D. Z. Gökalp, Some examples of Byzantine Bronze Lamps in Turkish museums, στο: Chrzanovski 2005, 69-71.
- Goldman 1950** H. Goldman, *Excavations at Gözlu Kule, Tarsus*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1950.
- Golvin 1965** L. Golvin, *Récherches archéologiques à la Qal'a des Bannu Hammad*, Maisonneuve at Larose, Paris 1965.
- Gonosova, Kondoleon 1994** A. Gonosova, Chr. Kondoleon, *Art of late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*, Richmond 1994.
- Gosserez 2001** L. Gosserez, *Poésie de lumière: une lecture de Prudence*, Bibliothèque d'études classiques 23, Peeters Publishers, Louvain, Sterling 2001.
- Grabar 1966** A. Grabar, *L' Age d' or de Justinien. De la mort de Theodose a l' Islam*, Gallimard, Paris 1966.
- Graetz 1911** H. Graetz, *History of the Jews*, τ. I, Myers & Co, London 1911.
- Hachlili 2001** R. Hachlili, *The Menorah. The Ancient Seven-armed Candelabrum: Origin, Form and Significance*, Leiden - Boston 2001.
- Hardie 1998** P. Hardie, Mamluk Glass from China?, στο: R. Ward (επιμ.), *Gilded and Enamelled Glass from Middle East*, British Museum Press, London 1998, 85-90.
- Hawkins, Mundell 1973** E. J. W. Hawkins, M. Mundell, The mosaics of the monastery of Mar Samuel, Mar Simeon and Mar Gabriel near Kartmin; with a note on the Greek inscriptions by Cyril Mango, *DOP* 27 (1973) 280-296.
- Hayes 1972** J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London 1972.
- Hayes 1975** J. W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Royal Ontario Museum, Toronto 1975.
- Hayes 1980** J. W. Hayes, *Late Roman Pottery Supplement*, London, 1980.
- Hayes 1992** J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul τ.I-II, The Pottery*, Princeton 1992.
- Herrmann Hoek v. d. 2003** J. Herrmann; A. van den Hoek, Light from the age of Augustine: late antique ceramics from North Africa (Tunisia), Institute for the Study of Antiquity & Christian Origins of the University of Texas at Austin, Austin 2003.
- Hochstetter 1984** A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Handgemachte Keramik Schichten 19 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Bd. 3, Verlag Volker Spiess, Berlin 1984.
- Howland 1958** R. H. Howland, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. IV: *Greek Lamps and their survivals*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1958.
- Hughes 1910** R. Hughes, *The Gift-Wife*, Moffat, Yard and Company, New York 1910.
- Humphrey κ.ά. 1998** J. W. Humphrey, J. P. Oleson, A. N. Sherwood, *Greek and Roman Technology: a sourcebook*, Routledge, London - New York 1998.
- Ibn Bassam 1968** M. Ibn Bassam, *Nihayat al-rutba fi talab al-hisba*, ed. Husam al-Din al-Samarra'i, Baghdad 1968.
- Ibn al-Ukhuwwa 1938** Ibn al-Ukhuwwa, *Ma'alim al-kurba*, R. Levy (έκδ., μετάφρ.), Cambridge University Press, Cambridge 1937-1938.
- Ibn Jubayr 1952** Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn-Jubayr*, R. J. C. Broadhurst (μετάφρ. από αραβ.), London 1952.
- Ibn Taghribirdi χ.χ.** Ibn Taghribirdi, *al-Nujum al-Zahira fi muluk Misr wa-l-Qahira*. Cairo χ.χ.
- Isings 1957** C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Croningen-Djaccarta 1957.
- Jacoby 2003** D. Jacoby, Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450, στο: A.-M. Talbot (επιμ.), *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003), 85-132.
- Jenkins 1983** M. Jenkins, Islamic Pottery, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 40. 4 (Spring 1983), 1-52.
- Johns 1986** C. Johns, The Roman silver cups from Hockwold, Norfolk, *Archaeologia* 9, 108 (1986), 2-13.
- Kakovkin 2004** A. I. Kakovkin, *Treasures of the Coptic collection of the State Hermitage Museum*, St Petrograd 2004 (ρωσ.)
- Karivieri 1996** A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, τ. V, Helsinki 1996.
- Kawakoto 1987** M. Kawakoto, Oil Lamps from al-Fustat, *Orient* 23 (1987), 25-53.
- Kehrberg 1989** I. Kehrberg, Selected Lamps and Pottery from the Hippodrome at Jerash, *Syria* 66 (1989), 85-97.
- Kendrick Pritchett 1956** W. Kendrick Pritchett, The Attic Stelai, Part II, *Hesperia* 25 (1956), 178-317.
- Khusraw 1881** Ch. Schefer (έκδ., μετάφρ. & σχόλ.), *N. Khusraw, Sefer nameh: relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie et en Perse, pendant les années de l'hégire 437-444 (1035-1042)*, Paris 1881.
- Kindler 1974** A. Kindler, *Coins of the Land of Israel*, Keter Publishing House, Jerusalem 1974.
- Kirsch 2002** A. Kirsch, *Antike Lampen im Landesmuseum Mainz*, P. von Zabern, Mainz 2002.
- Kitzinger 1983** E. Kitzinger, *Early Medieval Art, with Illustrations from the British Museum and British Library Collections*, Indiana University Press, Bloomington 1983.
- Kon 1950** M. Kon, The menorah of the Arch of Titus, *Palestine Exploration Quarterly* 82 (January-April 1950), 25-30.

- Kubiak 1967** W. B. Kubiak, Les fouilles polonaises à Kôm al-Dick en 1963 et 1964, *Bulletin de la Société Archéologique d' Alexandrie* 42 (1967), 47-80.
- Kubiak 1970** W. B. Kubiak, Medieval Ceramic Oil Lamps from Fuṣṭāṭ, *Ars Orientalis* 8 (1970), 1-18.
- Koutoussaki 2008** L. Koutoussaki, *Lampes d'Argos, Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes, Campagnes de fouilles 1972-1991*, (Διδ. Διατριβή), Fribourg 2008.
- Kraemer 1989** S. R. Kraemer, On the meaning of the term "Jew" in Greco-Roman Inscriptions, *HTR* 82 (1989), 35-53.
- Lafontaine-Dosogne 1982** J. Lafontaine-Dosogne (επιμ.), *Splendeur de Byzance, Europalia 82 Hellas-Greece*, Κατάλογος Έκθεσης, Bruxelles, *Musees royaux d' Art et d' Histoire* 2 octobre-2 décembre 1982, Les Musées, Bruxelles 1982.
- La Rocca, Ensoli 2000** E. La Rocca, S. Ensoli, *Aurea Roma. Dalla citta pagana alla citta cristiana*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo delle Esposizioni, 22 Dicembre 2000-20 Aprile 2001, L'Erma di Bretschneider, Roma 2000.
- Lampe 1961** G. W. H. Lampe (επιμ.), *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1961, (αυτ. 1995).
- Lane 1908** E. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, J. M. Dent Co., London 1908.
- Lavin 1967** I. Lavin, The Ceiling Frescoes in Trier and Illusionism in Constantinian Painting, *DOP* 21 (1967) 97-113.
- Lemerle 1977** P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas (avril 1059), στο: P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 15-63.
- Leonhard 1974** M. Leonhard, *Die Kreuzfackel: Ein Beitrag zum Kult der Demeter und Persephone in Unteritalien*. (Διδ. Διατριβή, Univ. Innsbruck), Innsbruck 1974.
- Lindau 1890** P. Lindau, *Aus dem orient (Breslau, 1890)*, στο: Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, 261-262, 264 και 266-267.
- Loeschcke 1909** S. Loeschcke, Antike Laternen und Lichthäuschen, *Bonner Jahrbücher* 118 (1910), 370-430.
- Little 1995** D. Little, Mujir al-Din al-Ulaymi's Vision of Jerusalem in the Ninth/Fifteenth Century, *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995), 237-247.
- Loffreda 1995** S. Loffreda, *Luce e vita. Nelle antiche lucerne cristiane della Terra Santa*, Jerusalem 1995.
- Lossky 1986** V. Lossky, *Η μυστική θεολογία της Ανατολικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Lutfi 1985** H. Lutfi, *Al-Quds al-Mamlûkiyya: A history of Mamlûk Jerusalem based on the Ḥaram documents*, Berlin, 1985.
- Lyon-Caen, Hoff 1986** C. Lyon-Caen, V. Hoff, *Catalogue des Lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*, Edition de la reunion des Musées Nationaux, Paris 1986.
- MacDonald EP** D. B. M. MacDonald et al. "Djinn" EP.
- Mango 1986** C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, University of Toronto Press, 1986.
- Mango 1994** M. Mundell Mango, *The significance of Byzantine tinned copper objects*, στο: *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, κείμενα, Αθήνα 1994, 221- 227 και τ. 2, πίν. 115-118.
- Mango 2008** C. Mango, Byzantium: A Historical Introduction, στο: Cormack, Vassilaki 2008, 26-33.
- Marijanović-Vujović 1973** G. Marijanović-Vujović, Dva rana hrišćanska polijejeja iz Narodnog Muzeja, *Zbornik Narodnog Muzeja Beograda* 7 (1973), 13-23.
- Markham, De la Espada 1912** C. R. Markham, M. J. De la Espada, *Book of knowledge of all the kingdoms, lands, and lordships that are in the world, and the arms and devices of each land and lordship, or of the kings and lords who possess them*, The Hakluyt Society, London 1912.
- Matei et al. 2006** A. V. Matei, H. Pop, E. Musca, E. Pripon, I. Bejenariu, *Lighting tools from the North-West of Romania, (Instrumente de iluminat din Nord-Vestul Romaniei)*, Κατάλογος Έκθεσης, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău 2006.
- Mathew 1950** G. Mathew, *Byzantine Painting*, Faber and Faber Limited, London 1950.
- Melikian-Chirvani 1973** A. S. Melikian-Chirvani, *Le Bronze Iranien*, Paris 1973.
- Melikian-Chirvani 1975** A. S. Melikian-Chirvani, Recherches sur l'École du Bronze Ottoman au XVIe siècle, *Turcica* VI (1975), 146-167.
- Melikian-Chirvani 1982** A. S. Melikian-Chirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian World 8-18th centuries*, London 1982.
- Melikian-Chirvani 1987a** A. S. Melikian-Chirvani, Anatolian Candlesticks: The Eastern Element and the Konya School, *Rivista degli Studi Orientali* 59, I-IV (1987), 225-266.
- Melikian-Chirvani 1987b** A. S. Melikian-Chirvani, *The Lights of Sufi Shrines*, *Islamic Art* 2 (1987), 117-147.
- Menzel 1969** H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz 1969.
- Mikati 2005** R. Mikati, Beirut Oil Lamp Trade - a typologie of the Type region Products (the Late Roman group), στο: Chrzanowski 2005, 236-243.
- Mikkel, Sørensen 2007** B. Mikkel, T. Flohr Sørensen, An Anthropology of Luminosity: The Agency of Light, *Journal of Material Culture* 12.3 (2007), 263-284.
- Minić, Vukadin 2007** D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalač/ Medieval Stalač*, Arheoloski institut, Beograd 2007 (στα σερβικά με αγγλική περιλήψη).
- Mlasowsky 1993** A. Mlasowski, *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*, Kestner-Museum, Hannover 1993.
- Moullou κ.ά. (υπό εκτύπ.)** D. Moullou, N. Bisketis, Ch. Tselonis, D. Egglezos, O. Filippopoulou, F. V. Topalis, Methods and Tools for the study of artificial Illumination in antiquity στο: *Proceedings of the 2nd International Symposium "Archaeological Research and New Technologies"*, 21-23 October 2010, Καλαμάτα (υπό εκτύπ.).
- Mouriki 1995** D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century στο: D. Mouriki, *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, London 1995, 1-80.
- Mujir al-Din 1973** Mujir al-Din al-Ulaymi, *Al-Uns al-Jalil bi-Tarikh al-Quds wal-Khalil*, Amman 1973.
- Mundell-Mango 1986** M. Mundell-Mango, *Silver from Early Byzantium, The Kaper Koraon and related Treasures*, Baltimore, The Walter Art Gallery, 1986.
- Nestori, Bisconti 2000** A. Nestori, F. Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore negli acquarelli della collezione Wilpert*, Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Città del Vaticano 2000.
- Newhall 1987** A. W. Newhall, *The patronage of the Mamluk Sultan Qā'it Bay, 872-901/1468-1496*, (αδημ. διδ. διατριβή) 1987.
- Newman 1992** R. Newman, Technical Examination and Conservation of Objects, στο: Boyd, Mango 1992, 77-88.
- Nikolovski 1964** A. Nikolovski, *The Frescoes of Kurbinovo*, Beograd 1964.

- Nordhaus 1996** W. D. Nordhaus, Do Real-Output and Real-Wage Measures Capture Reality? The History of Lighting Suggests Not, στο: T. F. Bresnahan, R. J. Gordon (επιμ.), *The Economics of New Goods*, University of Chicago Press, Chicago 1996, 27-70.
- O'Hea 2007** M. O'Hea, Glass in Late Antiquity in the Near East, στο: L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (επιμ.), *Technology in Transition A.D. 300-650*, Brill, Leiden, Boston, 2007, 233-248.
- Orssaud, Sodini 1995** D. Orssaud, J. P. Sodini, Les lampes tournées de Qal'at Sem'an et leurs parallèles dans le bassin méditerranéen, στο: *La Céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe congrès de l' AIECM2, Aix-en-Provence, 13-18 novembre 1995*, Narrations, Aix-en-Provence 1997, 63-72.
- Otto 1996** B. Otto, Die Göttin mit der Kreuzfackel, στο: F. Blakolmer, K. R. Krieger, F. Krinzinger, A. Landskron-Dinstl, H. D. Szmethy, K. Zhuber-Okrog, Fremde Zeiten. *Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden. Band 2*, Phoibos Verlag, Wien 1996, 177-186.
- Otto-Dorn 1967** K. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam* (μετάφρ. από τα γερμανικά J.-P. Simon), Paris 1967.
- Oziol 1993** Th. Oziol, *Les Lampes au Musée de la Fondation Piéridès*, Zavalis, Nicosia 1993.
- Painter 1977** K. S. Painter, *The Water Newton early Christian silver*, (London, The British Museum Press) 1977.
- Painter 1999** K. S. Painter, The Water Newton Silver: votive or liturgical?, *Journal of the British Archaeological Association* 152 (1999), 1-23.
- Papadopoulou 2005** B. Papadopoulou, Bronze lamps and polycandela. The Averof collection in the Baron Tositsas Foundation Museum, Metsovo (Epirus, NW. Greece), στο: Chrzanowski 2005, 257-262.
- Papanikola-Bakirtzi 2002** D. Papanikola-Bakirtzi, *Everyday Life in Byzantium*, Exhibition Catalogue, Thessaloniki, White Tower, October 2001-January 2002, Athens 2002.
- Papanikola-Bakirtzi 2010** D. Papanikola-Bakirtzi, Ceramics in Late Antique Thessalonikē, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzi, S. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē, Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, Cambridge, Mass. 2010, 281-284.
- Parani 2003** M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Brill, Leiden - Boston 2003.
- Parani 2005** M. Parani, Representation of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How useful they are?, *DOP* 59 (2005), 147-171.
- Parani, Pitarakis, Spieser 2003** M. Parani, B. Pitarakis, J. M. Spieser: Un exemple d'inventaire d'objets liturgiques: Le Testament d'Eustathios Boilas (avril 1059), *REB* 61 (2003), 143-165.
- Parisinou 2000** E. Parisinou, Lighting the world of women: Lamps and Torches in the hands of Women in the Late Archaic and Classical periods, *Greece and Rome (G&R)* 47.1 (2000), 19-42.
- Patterson, Whitehouse 1992** H. Patterson, D. B. Whitehouse, Medieval and domestic pottery, στο: F. D'Andria, D. B. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto, τ. 2: The finds*, Congedo, Galatina 1992, 87-196.
- Patterson-Ševčenko 1983** N. Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Monografie, Centro Studi Bizantini, Bari 1, Bottega d'Erasmus, Torino 1983.
- Pavolini 2003** C. Pavolini, L'illuminazione delle basiliche: Il Liber Pontificalis e la cultura materiale, στο: H. Geertmann (επιμ.), *Atti del colloquio internazionale Il Liber Pontificalis e la storia materiale*, Roma, 21-22 Febbraio 2002, Koninklijke van Gorcum, Assen 2003, 115-134.
- Peclet 1827** Peclet, *Traite de l'eclairage*, De Malher et Cie, Paris 1827.
- Pedersen κ.ά. IE²** J. Pedersen, R. Hillenbrand, J. Burton-Page, P.A. Andrews, G.F. Pijper, A.H. Christie, A.D.W. Forbes, G. S. P. Freeman Greenville, A. Samb, "Masdjid", *E.I.2 τ. 6*, 644.
- Pegolotti** A. Evans (έκδ.), *Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Mass. 1936.
- Perlès 1977** C. Perlès, *Prehistoire du feu*, Masson, Paris 1977.
- Perlzweig 1961** J. Perlzweig, *The Athenian Agora, τ. VII: Lamps from the Athenian Agora: First to seventh century after Christ*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1961.
- Perlzweig 1963** J. Perlzweig, *Lamps from the Athenian Agora, Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 9*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1963.
- Persson 1942** A. W. Persson, *New tombs at Dendra near Midea*, C. W. R. Gleerup, Lund 1942.
- Philippe 1970** J. Philippe, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie: (Ve-XVIIe siècle)*, Istituto di Antichita Ravennati e Bizantine, Bologna 1970.
- Philon 1980** E. Philon, *Early Islamic Ceramics: Ninth to late Twelfth Century*, Athens, 1980.
- Piotrovsky, Pritula 2006** M. B. Piotrovsky, A. D. Pritula (επιμ.) *Beyond the Palace Walls. Islamic Art from the State Hermitage Museum. Islamic Art in a World Context*, Κατάλογος Έκθεσης National Museums of Scotland, 14 July - 5 November 2006, National Museums of Scotland; Edinburgh 2006.
- Pitarakis 2006** B. Pitarakis, *Les Croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Bibliotheque des CA XVI, Picard, Paris 2006.
- Polunin 1980** O. Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans. A field guide*, Oxford University Press, New York 1980.
- Potter 1997** T.W. Potter, *Roman Britain*, 2nd edition, The British Museum Press, London 1997.
- Poulou-Papademetriou 1986** N. Poulou-Papademetriou, Lampes paléochrétiennes de Samos, *BCH* 110 (1986), Ecole Française d'Athènes, 595-596.
- Ribeiro, Hallett 1999** M. Q. Ribeiro, J. Hallett, *Os Vidros da Dinastia Mameluca no Museu Calouste Gulbenkian / Mamluk Glass in the Calouste Gulbenkian Museum*, Lisbon 1999.
- Rice 1955** D. S. Rice, Studies in Islamic Metal Work -V, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955), 206-231.
- Rich 1874** A. Rich, *Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, Longmans, Green & Co., London 1874.
- Robins 1939** F. W. Robins, The lamps of Ancient Egypt *JEA* 25 (1939), 184-187.
- Robins 1970** F. W. Robins, *The story of the lamp*, Kingsmead Reprints, Bath 1970 (α' έκδ. 1939).
- Robinson 1933** D. M. Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. Excavations at Olynthus, τ. V*, Johns Hopkins Press, Baltimore MD 1933.
- Rohault de Fleury 1888** Ch. Rohault de Fleury, *La Messe, Études Archéologiques sur ses monuments* 6, Paris 1888.
- Rosenthal, Sivan 1978** R. Rosenthal, R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Qedem 8, Monographs of the Institute of Archaeology 8, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1978.

- Ross 1962** M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*. τ. I: *Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Washington DC, 1962.
- Roussel 2007** B. Roussel, L'histoire du briquet au moyen âge, στο: Chrzanovski, Kaiser 2007, 113-119.
- Roussel, Boutié 2006** B. Roussel, P. Boutié, Comment allumait-on toutes ces lampes?, στο: Chrzanovski 2006b, 46-47.
- Ruggiu 1980** Z. A. Ruggiu, *Le lucerne fittili del Museo civico di Treviso*, Bretschneider, Roma 1980.
- Ryzhov, Yashayeva** (υπό έκδ.) S. Ryzhov, T. Yashayeva, Bronze Lighting Devices in Churches of Byzantine Cherson, στο: *Abstracts of the 4th ILA International Round Table, Thessaloniki 11-14 October 2011*, (υπό έκδ.)
- Sardi 2003** M. Sardi, Late Mamluk Metalwork in the Benaki Museum, *Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 157-176.
- Scheibler 1976** I. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos* τ. XI, Deutsches Archäologisches Institut, W. de Gruyter & Co, Berlin 1976.
- Schick 1998** R. Schick, Archaeological Sources for the History of Palestine: Palestine in the Early Islamic Period: Luxuriant Legacy, *Near Eastern Archaeology* 61/2 (1998), 74-108.
- Seidel 1996** K. Seidel, *Die Kerze: Motivgeschichte und Ikonologie*, Georg Olms, Hildesheim 1996.
- Seidel 2009** Y. Seidel, *Künstliches Licht im individuellen, familiären und öffentlichen Lebensbereich*, Phoibos-Vlg, Wien 2009.
- Shalem 1994** A. Shalem, Fountains of Light: The meaning of Medieval Islamic rock crystal lamps, *Muqarnas* 11 (1994), 1-11.
- Shay, Shay 1978** J. M. Shay, C. T. Shay, Modern Vegetation and Fossil Plant Remains, στο: G. Rapp, S. E. Aschenbrener (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece* τ. 1: *Site Environs and techniques*. The University of Minnesota Press, Minneapolis 1978, 41-59.
- Singer κ.ά. 1979** Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, T. I. Williams, *A History of Technology*, vol. IV: *the industrial revolution c1750 to c1850*, Clarendon Press, Oxford 1979 (α' έκδ. 1958)
- Snow 1992** C. Snow, From Ingot to Object: Fabrication Techniques Used in the Manufacture of the Hama Silver, στο: Boyd, Mundell Mango 1992, 197-202.
- Spatharakis 1999** I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τ. 1: *Rethymnon Province*, The Pindar Press, London 1999.
- Spätrömische Silberschatz** *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*, (επιμ.) El. Alföldi-Rosenbaum, H. A. Cahn, A. Kaufmann-Henimann, Habegger Verlag, Derendingen 1984.
- Sperber 1965** D. Sperber, The History of the Menorah, *JJS* 16 (1965), 135-159.
- Sperling κ.ά. 1977** H. Sperling, M. Simon, P. P. Levertoff (μετάφρ.), *The Zohar*, 5 τ., The Soncino Press, Jerusalem 1977.
- Stern, Safrai 1976** M. Stern, S. Safrai, *The Jewish People in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, τ. 2, Van Corcum Fortress Press, Assen 1976.
- Stiegemann 2001** C. Stiegemann (επιμ.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Κατάλογος Έκθεσης, Erzbischoflichen Diözesanmuseum Paderborn, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2001.
- Stornajolo 1910** C. Stornajolo, *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. Vatic. gr. 1162) e dell'Evangelario greco Urbinense (Cod. Vatic. Urbin. gr. 2)*, Danesi, Pάμη 1910.
- Strauss 1959** H. Strauss, The History and Form of the Seven-Branced Candlestick of the Hasmonean Kings, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 22.1-3 (1959), 6-16.
- Strong 1966** D.E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, Glasgow 1966.
- Strzygowski 1904** J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, (Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Service des Antiquités de l'Égypte), Wien 1904.
- Stylianou 1964** A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, ed. Mark & Moody Ltd, Stourbridge, Worcestershire 1964.
- Stylianou 1997** A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus: treasures of Byzantine art*, β' έκδοση, A. G. Leventis Foundation, Λευκωσία 1997.
- Tchangova 1992** J. Tchangova, *Pernik*, τ. III, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Sofia 1992.
- Thompson 2008** J. Thompson, *Edward Lane: A biography*, London 2008.
- Todorović 1991** D. Todorović, Nalazi iz stare solunske livnice, *Hilandarski zbornik* 8 (1991), 99-122.
- Topalis κ.ά. 2010** F.V. Topalis, L. Ekonomou, S. Kourtesi, *Lighting technology*, Tziolas publications, Thessaloniki 2010.
- Torp 2002** H. Torp, Les mosaïques de la Rotonde de Thessalonique: l'arrière-fond conceptuel des images d'architecture, *CA* 50 (2002), 3-20.
- Uboldi 1995** M. Uboldi, Diffusione delle lampade vitree in eta tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, *Archeologia Medievale* 22 (1995), 93-145.
- The Umayyads 2000** *The Umayyads, The rise of Islamic Art*, Museum with No Frontiers, Arab Institute for Research and Pub., Beirut 2000.
- Viaud 1924** S. Viaud (επιμ.), R. E. Stein (μετάφρ.), *Pierre Loti: Notes of my Youth*, Garden City, New York 1924.
- Vibert-Guigue, Bisheh 2007** C. Vibert-Guigue, G. Bisheh, *Les peintures de Qusayr 'Amra. Un bain omeyyade dans la bâdiya jordanienne*, Ifpo/ Department of Antiquities of Jordan, Beirut 2007.
- Vida, Volling 2000** T. Vida, T. Volling, *Das Slawische Brandgraberfeld von Olympia*, Radhen 2000.
- Vincent 2004** C. Vincent, *Fiat Lux. Lumière et luminaires dans la vie religieuse du XIII au XVI siècle*, Editions du Cerf, Paris 2004.
- Vitelli 1981** K. Vitelli, The Lamps, στο: G. F. Bass and Fr. H. van Doorninck Jr, *Yassi Ada, A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, Texas University Press, Austin 1981.
- Waldbaum 1983** J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974*, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8, Cambridge, Mass. 1983.
- Walsh 1975** P. G. Walsh (μετάφρ.), *Poems of St. Paulinus of Nola*, The Newman Press, New York 1975.
- Wamser 2004** L. Wamser (επιμ.), *Die Welt von Byzanz- Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Κατάλογος Έκθεσης, Munich, *Archäologischen Staatssammlung München - Museum für Vor-und Frühgeschichte*, 22 October 2004- 3 April 2005, Archäologischen Staatssammlung - Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich 2004.
- Ward 1993** R. Ward, *Islamic Metalwork*, British Museum Press, London 1993.
- Warner Slane 1990** K. Warner Slane, *Corinth*, τ. XVIII.2: *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Roman Pottery and Lamps*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey 1990.

- Weightman 1996** B. A. Weightman, Sacred Landscapes and the Phenomenon of Light, *Geographical Review* 86.1 (January 1996), 59-71.
- Weitzmann 1979** K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*, Κατάλογος Έκθεσης, New York, The Metropolitan Museum of Art, 19 November 1977 - 12 February 1978, The Metropolitan Museum of Art, Published in association with Princeton University Press, New York 1979.
- Werz 2005** K. Werz, "Sogenanntes Koptisches" Buntmetallgeschirr: Eine methodische und analytische Untersuchung zu den als koptisch bezeichneten Buntmetallgefäßen, Konstanz 2005.
- Whiston 1895** W. Whiston (μετάφρ.), *The Works of Flavius Josephus*, A.M. Auburn and Buffalo, John E. Beardsley, New York 1895.
- Wiet 1929** G. Wiet, *Catalogue général du Musée Arabe du Caire. Lampes et bouteilles en verre émaillé*, Le Caire 1929.
- Wilkinson 1971** J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, London 1971.
- Wulff 1909** O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, I, Altchristliche Bildwerke*, Berlin 1909.
- Wulff 1911** O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, II, mittelalterliche Bildwerke*, Berlin 1911.
- Wunderlich 2003** Ch. H. Wunderlich, Light and Economy: An Essay about the Economy of Prehistoric and Ancient Lamps, στο: Chrzanovski 2003, 251-263.
- Xanthopoulou 1997** M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine: typologie, technologie, utilisation*, 3 τ., (Διδ. Διατριβή) Paris 1997.
- Xanthopoulou 1998** M. Xanthopoulou, *Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)*, CA 46 (1998), 103-119.
- Xanthopoulou 2003** M. Xanthopoulou, *Lampes en métal, lampes en terre cuite: vies parallèles*, στο: Chrzanovski 2005, 303-307, πίν. 136-139.
- Xanthopoulou 2010** M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze a l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'Antiquité tardive 16, Brepols Publishers, Turnhout 2010.
- Yangaki 2005** A. G. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d' Eleutherna*, Université de Crète, Αθήνα 2005.
- Zoïtouroύλου, Fossey 2003** E. Zoïtouroύλου, J. M. Fossey, A "Poor man's" lamp?, στο: Chrzanovski 2003, 13-20.
- Žuravlev 2007** D. V. Žuravlev, Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production, στο: V. Gabrielsen, J. Lund (επιμ.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies Series (BSS) 6, Aarhus University Press, Aarhus 2007.
- Αγορευτικόν Τυπικόν 1995** Αγορευτικόν Τυπικόν της Εκκλησιαστικής Ακολουθίας, Ιερόν Κελλίον Ευαγγελισμού, Καρυαί/Άγιον Όρος, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1995.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1997** Π. Αδάμ-Βελένη, Π. Γεωργάκη, Η. Ζωγράφου, Β. Καλάβρια, Κ. Μπόλη, Γ. Σκιαδαρέσης, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.) ΑΕΜΘ 10B (1996), εκδ. Θ. Αλτιντζής, Θεσσαλονίκη 1997, 501-532.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2000** Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Β. Καλάβρια, Αικ. Μαυρομιχάλη, Αικ. Μπόλη, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: η οικοσκευή του βαλανείου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), ΑΕΜΘ 12 (1998), Θεσσαλονίκη, εκδ. Θ. Αλτιντζής, Θεσσαλονίκη 2000, 85-102.
- Αδάμ-Βελένη 2001** Π. Αδάμ-Βελένη, Η δεκάχρονη πορεία εργασιών στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1989-1999, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999, Θεσσαλονίκη 2001, 15-38.
- Αδάμ-Βελένη 2010** Π. Αδάμ-Βελένη, Λύχνοι του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα από την Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 185-207.
- Αιθερίας, Οδοιπορικόν** Αιθερίας, Οδοιπορικόν των Αγίων Τόπων και Σινά, μετάφρ. Ιερομον. Νικοδήμου Μπαρούση, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1989.
- Αναγνωστάκης 2000** Η. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11^ο αιώνα, στο: Η μέλισσα και τα προϊόντα της, 161-189.
- Αναστασιάδης, Χεκίμογλου 1997α** Γ. Αναστασιάδης, Ε. Χεκίμογλου, *Η μάχη της μνήμης: Παραλία - Λιμάνια - Λευκός Πύργος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Αναστασιάδης, Χεκίμογλου 1997β** Γ. Αναστασιάδης, Ε. Χεκίμογλου, *Η διαδρομή της μνήμης: Τσιμισκή - Αγίας Σοφίας - Διαγώνιος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Αναστασίου αρχιεπ. 2007** Αναστασίου, αρχιεπισκόπου Τυράνων και πάσης Αλβανίας, *Νυν πάντα πεπλήρωται φωτός*, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα³ 2007.
- Ανδριώτης 1967** Ν. Π. Ανδριώτης, Έτυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Άριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1967.
- Ανδρούδης 2003** Π. Ανδρούδης, Ισλαμικό κρηπίγγιο από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 293-314.
- Ανδρούδης 2007** Π. Ανδρούδης, Πρώμο οθωμανικό κρηπίγγιο από τη Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους, *Βυζαντινά* 27 (2007), 293-303.
- Ανδρούδης, υπό έκδ.** Π. Ανδρούδης, Πολυτελή Ισλαμικά κρηπίγγια του 13^{ου} αιώνα από τις μονές του Αγίου Όρους. Διάκοσμος, θέματα και απόδοση σε εργαστήρια, ΑΕΜΘ 2010 (υπό έκδ.).
- Ανθολόγιον Γνωμικόν** Τοῦ Ἱεροῦ Ἡλίου Πρεσβυτέρου καὶ Ἐκδίκου, Ἀνθολόγιον γνωμικὸν φιλοσόφων σπουδαίων, εἰς κεφάλαια ἑκατὸν ἑννέα, στο: Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών, έκδ. «Ἀστήρ», τ. Β', Ἀθήναι 1984, 289-299.
- Αντωνάρας 2009** Α. Αντωνάρας, Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική Υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.
- Αντωνάρας 2009α** Α. Αντωνάρας, Υαλοποιία και υαλουργία στο ρωμαϊκό και παλαιοχριστιανικό κόσμο. Υαλουργική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη, *ΑΔ* 57, 2002 (2009), Μελέτες, 237-260.
- Αντωνάρας υπό έκδ. 1** Α. Αντωνάρας, Βασιλέως Ηρακλείου 45, Θεσσαλονίκη. Το παλαιοχριστιανικό υαλουργείο, ΑΕΜΘ 2011 (υπό έκδ.).
- Ἄντωνιάδης 1907-1909** Ε. Ἄντωνιάδης, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, τ. Α' - Γ', τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1907-1909.
- Αραμπατζής 1998** Θ. Ι. Αραμπατζής, Θάμνοι και δέντρα στην Ελλάδα, τ. Ι, Οικολογική Κίνηση Δράμας και Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δράμας, Δράμα 1998.
- Αραμπατζής 2001** Θ. Ι. Αραμπατζής, Θάμνοι και δέντρα στην Ελλάδα, τ. ΙΙ, Οικολογική Κίνηση Δράμας και Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δράμας, Δράμα 2001.
- Βασιλείος αρχιμανδρ. 2002** Βασιλείος αρχιμανδρ., Φως Χριστού φαίνει πάσι, έκδ. Ιεράς Μονής Ιβήρων 2002.

- Βαβρίτσας 1975** Α. Βαβρίτσας, Πλατεία συντριβανίου, Ανασκαφή τείχους, *ΑΔ* 26 (1971), 373-382.
- Βακαλόπουλος 1989** Α. Βακαλόπουλος, *Γενική θεώρηση της παλαιολόγιας εποχής στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Βαξεβάνογλου 1996** Α. Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας: Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1996.
- Βελένης κ.ά. 2010 υπό έκδ.** Γ. Βελένης, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Σ. Ζαχαριάδης, *Λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων από την Αγορά της Θεσσαλονίκης (πρώτες εκτιμήσεις)*, *ΑΕΜΘ* 2010.
- Βερούκοκου 2008** Μ. Βερούκοκου, 'Και έγεινε φώς'. Δύο μεταβυζαντινά πολυκάνδηλα του Μουσείου Μπενάκη, *Μουσείο Μπενάκη* 8 (2008), 91-107.
- Βλάχος αρχιμανδρ. 1992** Ι. Σ. Βλάχος αρχιμανδρ., νυν μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ως Αγιορείτης*, εκδ. Ιεράς Μονής Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία 1992.
- Βουλγαράκης 1977** Η. Βουλγαράκης, *Αι κατηχήσεις του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, Ιεραποστολική θεώρησης*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977.
- Βυζαντινή τέχνη 1964** Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη Ευρωπαϊκή / *Byzantine Art. A European Art*, Κατάλογος Έκθεσης, 9th Exhibition of the Council of Europe, Ζάππειον, Αθήνα 1964.
- Cooper 1992** J. C. Cooper, *Λεξικό Παραδοσιακών Συμβόλων*, Α. Τσάκαλης (μετάφρ.), εκδ. Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1992
- Γαβριήλ 1799** Γαβριήλ, μητρ. της Μεγάλης Νοβογορδίας, *Τελετουργία ιερά, Αγία Πετρούπολη* 1799.
- Γαβριηλίδης 1933** Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων 1932-1933*, Μετοχική Εκδοτική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1933.
- Γεννάδιος 1959** Π. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, τ. ΙΙ, β' έκδ., εκδ. Μόσχου, Χρ. Γκιούρδα, Αθήνα 1959.
- Γενναδίου 1914** Π. Γ. Γενναδίου, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα 1914, (φωτομηχανική ανατ. εκδ. Τροχαλία), Αθήνα 1997.
- Γερολυμάτου 2008** Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 9, Αθήνα 2008.
- Γέροντος Πορφυρίου Κausοκαλυβίτου 2006** Γέροντος Πορφυρίου Κausοκαλυβίτου, *Βίος και Λόγοι*, εκδ. Ιεράς Μονής Χρυσοπηγής, Χανιά 2006.
- Γερούση 2010** Ε. Γερούση, *Λυχνάρια από το νεκροταφείο της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Περίσσα Θήρας*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Κουσουλάκου* 2010, τ. Α', 217-231.
- Γεωργάκη, Ζωγράφου 2001** Π. Γεωργάκη, Η. Ζωγράφου, Πλατεία - νοτιοανατολικός τομέας, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 65-86.
- Γεωργούλης 2005** Π. Ι. Γεωργούλης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης: Από τον 19^ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20^{ου}*, Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2005.
- Γκράτζιου, Λαζαρίδου 2006** Ο. Γκράτζιου, Α. Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*, 29 Μαρτίου 2002-7 Ιανουαρίου 2003, Αθήνα 2006.
- Γρίσπος 1969** Π. Γρίσπος, *Δασική Λαογραφία Γ* (Συμπληρωματικά). *Ηπειρωτική Εστία* 18, (1969), 152-156, 203-204.
- Δεληβοριάς 2006** Α. Δεληβοριάς, Το χάλκινο «πολύφωτο» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και μια ακολουθία από αλυσιδωτά ερεθίσματα, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *ΓΕΝΕΘΛΙ-ΟΝ. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2006, 249-255
- Δρανδάκης χ.χ.** Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Ο Φοίνιξ, Αθήνα χ.χ.
- Δροσογιάννη 1963** Φ. Δροσογιάννη, *Μεσαιωνικά Μακεδονίας*, *ΑΔ* 18 (1965), Χρονικά Β' 2, 235-240.
- Δρούγου, Τουράτσογλου 1998** Στ. Δρούγου, Ι. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί Λαξευτοί Τάφοι Βέροιας*, β' έκδ., Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 28, Αθήνα 1998.
- Δρούγου 1992** Σ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 128, Αθήνα 1992.
- Eliade 1994** Μ. Eliade, *Εικόνες και Σύμβολα, Δοκίμια στον μαγικό-θρησκευτικό συμβολισμό*, Α. Νίκας (μετάφρ.), εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 1994.
- Η μέλισσα και τα προϊόντα της** Η μέλισσα και τα προϊόντα της, ΣΤ' τριήμερο εργασίας, Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000.
- Η Πολιτεία του Μυστρά** Η Πολιτεία του Μυστρά, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Μυστράς, Κατάλογος Έκθεσης, Μυστράς, Αύγουστος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001.
- Ηλιάδης 2003** Ι. Ηλιάδης, *Το φως και οι καιρικές συνθήκες*, στο: Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003, 135-139.
- Θέμελης 2004** Π. Θέμελης, *Ονοματολόγιο Σκευών και Αγγείων*, στο: ΣΤ' *Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολόγησης. Κλειστά Σύνολα-Εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2004, 715-724.
- Καββάδας 1956** Δ. Σ. Καββάδας, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν Φυτολογικόν Λεξικόν*, τ. Β', Αθήνα 1956.
- Καζαμία-Τσέρνου 1994** Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Η ίαση του παραλυτικού στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εικονογραφία*, (Διδ. Διατριβή, Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1994.
- Καλάβρια, Μπόλη 2001** Β. Καλάβρια, Αικ. Μπόλη, *Η στρωματογραφία στην ανατολική πτέρυγα*, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, 39-64.
- Καλλιακμάνης πρωτοπρεσβ. 2000** Β. Ι. Καλλιακμάνης πρωτοπρεσβ., *Μεθοδολογικά πρότερα της ποιμαντικής. Λεντίω ζωννύμενοι*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2000.
- Καλλιγιάς 1946** Μ. Καλλιγιάς, *Η αισθητική του χώρου της ελληνικής Εκκλησίας στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946.
- Καλλίνικος πρωτοπρεσβ. 1969** Κ. Καλλίνικος πρωτοπρεσβ., *Ο χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, Αθήνα 1969.
- Καλοκύρης 1989** Κ. Καλοκύρης, *Η θεολογία του φωτός και η παλαιολόγειος ζωγραφική*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, Παπαζώτος 1986** Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Θ. Παπαζώτος, *Η παλαιολόγεια ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη*, εκδ. Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1986.

- Κάνιελ 1982** Μ. Κάνιελ, *Η Τέχνη του Ιουδαισμού*, μετάφρ. Π. Παπαδούλης, εκδ. Γ. Ντουντούμης & Σία Ο.Ε., Αθήνα 1982.
- Καραγιάννη 2001** Φ. Καραγιάννη, *Κινητά ευρήματα της πρώτης ανασκαφικής περιόδου*, στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, πρακτικά διημερίδας - εργασίες ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 147-160.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997** Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997
- Κατσαρός 1997** Β. Κατσαρός, *Γράμματα και πνευματική ζωή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, στο: Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοῖς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός Β'*. Θεσσαλονίκη 1997, 192-213.
- Κεραμόπουλος 1926** Α. Δ. Κεραμόπουλος, *Παλαιά χριστιανικά και βυζαντινά ταφά εν Θήβαις*, *ΑΔ* 10 (1926), 124-136.
- Κεσελόπουλος 1986** Α. Κεσελόπουλος, *Πάθη και αρετές στη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, εκδ. Δόμος, Αθήνα² 1986.
- Κιατούπη 1983** Κ. Κιατούπη, *Η κηροπλαστική της Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Κίσσας 1991** Σ. Κίσσας, *Η ανασκαφή στην Κολχίδα Κιλκίς*, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), Θεσσαλονίκη 1991, 207-217.
- Κολώνας, Τραγανού-Δεληγιάννη 1987** Β. Κολώνας, Ό. Τραγανού-Δεληγιάννη, *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, Ε.Τ.Β.Α., Θεσσαλονίκη 1987.
- Κοραῖς 1832** Α. Κοραῖς, *Ἄτακτα, ἤγουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινῶν ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου συναγωγή*, τ. 4. 2, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1832.
- Κοράκης 2001** Γ. Κοράκης, *Φυτά του Ταΰγετου*, εκδ. Περιφέρεια Πελοποννήσου - Οικοτοπία, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κορρέ-Ζωγράφου 2005** Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα Κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2005.
- Κορρές 1989** Θ. Κορρές, *«Υγρόν πυρ»*. Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου** Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Κατάλογος Έκθεσης, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2004.
- Κοτσόκολος, Σωτηρόπουλος 2000** Γ. Κοτσόκολος, Δ. Σωτηρόπουλος, *Μελισσοκομικές καταγραφές από την υμνολογία της Εκκλησίας μας*, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 155-160.
- Κουγιουμτζόγλου 2010** Σ. Κουγιουμτζόγλου, *Παλαιοχριστιανική κεραμική από τους αρχαιολογικούς χώρους της Αζώρου και της Μηλέας της επαρχίας Ελασσόνας του νομού Λαρίσης*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Β', 548-562.
- Κουκουλές 1950** Φ. Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου*, *Τα λαογραφικά*, τ. Α' - Β', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1950.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2009** Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2009.
- Κυριακούδης 2001** Ε. Ν. Κυριακούδης, *Το κλασικιστικό πνεύμα και η καλλιτεχνική ακμή στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο των Παλαιολόγων*, στο: *Αφιέρωμα στην μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 219-249.
- Λαμπράκη χ.χ.** Ε. Δ. Λαμπράκη, *Η Αθήνα: τα παιδικά μου χρόνια* (έκδοση της συγγραφέως), χ.χ.
- Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας** *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. Βιβλικό Κέντρο Άρτος Ζωής, Αθήνα 1980.
- Λεξικό Κριαρά** Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη, 1969 κ.ε.
- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας** *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, εκδ. Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
- Λουκόπουλος 1984** Δ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, Δωδώνη, επανέκδοση της αρχικής έκδοσης του 1925, Αθήνα-Γιάννινα 1984.
- Μάθας-Δεμαθιάς, Σαπουνάκη-Δρακάκη 1996** Ζ. Μάθας-Δεμαθιάς, Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη, *Το λάδι στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα: καταναλώσεις και τιμές*, στο: *Ελιά και Λάδι, τριήμερο εργασίας 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996.
- Μακρής 1968** Σ. Μακρής, λ. «Φωτισμός», *ΘΗΕ* τ. 12 (1968), 41.
- Μαμαλούκος 2000** Σ. Β. Μαμαλούκος, *Το κηροπλαστικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους*, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 246-258.
- Μαρκή 1998** Ε. Μαρκή, *Λύχνοι από το Επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές*, *ΜΒΠ* 5 (1998), *Μικρά Μελετήματα*, 20-35.
- Μαρκή κ.ά. 2010** Ε. Μαρκή, Ε. Αγγέλου, Μ. Χειμωνοπούλου, *Τα λυχνάρια του επισκοπικού συγκροτήματος των Λουλουδιών*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 208-216.
- Μάστορα 2010** Π. Μάστορα, *Ό ψηφιδωτός διάκοσμος στις φωτιστικές θυρίδες της Ροτόντας Θεσσαλονίκης*, *ΑΕ* 149 (2010), 83-107.
- Μάστορα υπό έκδ.** Π. Μάστορα, *Ο εικονικός φωτισμός των ψηφιδωτών της Ροτόντας*, στο: *4^η Διεθνής Στρογγυλή Τράπεζα της Διεθνούς Λυχνολογικής Εταιρείας, Ο φωτισμός στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 11-14 Οκτωβρίου 2011, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, (υπό έκδ.).
- Ματάλα 2008** Α. Λ. Ματάλα, *Διαιτητικοί κανόνες στις μεγάλες θρησκείες*, στο: *Διατροφή: Υγεία και Πολιτισμός, Πρακτικά 3^{ου} Σεμιναρίου Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Αμφιθέατρο Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2008*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2008, 12-19.
- Ματθαίου 1996** Ά. Ματθαίου, *Η χρήση των προϊόντων της ελιάς στη διατροφή, μέσα από τα κείμενα της Τουρκοκρατίας*, στο: *Ελιά και λάδι. Δ' Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 423-431.
- Μέγα Ωρολόγιον** *Μέγα Ωρολόγιον*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1983.
- Μέγας, Ανδριωτάκης 2004** Γ. Μέγας, Μ. Ανδριωτάκης, *Θεσσαλονίκη 1896*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μέγας, Τακάς 2001** Γ. Μέγας, Δ. Τακάς, *Μετοχές & Ομόλογα, Μακεδονία - Θεσσαλονίκη, 1870-1940*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2001.
- Μέγας, Χόρμπος 2002** Γ. Μέγας, Ν. Χόρμπος, *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Γιώργου Λυκίδη*, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 2002.
- Μέντζος 1986** Α. Μέντζος, *Μαρμάρινα και χάλκινα έργα από το παλαιοχριστιανικό Δίον*, *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία 2* (1985), Θεσσαλονίκη 1986, 42-48.
- Μηλιατζίδου 1994** Ε. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, *Κηροπλεκτική*, στο: *Πρώτη Γνωριμία με τον Παραδοσιακό Πολιτισμό της Περιφέρειας Φλώρινας*, οδηγός έκθεσης, εκδ. ΛΕΜΜ-Θ, Θεσσαλονίκη 1994, 47-48.
- Μηλιατζίδου 2002** Ε. Μηλιατζίδου-Ιωάννου, *Η κηροπλεκτική*, στο: *Η Φλώρινα και η Περιφέρειά της*, εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Φλώρινας 2002, 212-215.
- Μόσχοβιτς 1985** Μ. Μόσχοβιτς *Εσωτερικές Ηλεκτρικές Εγκαταστάσεις*, Ίδρυμα Ευγενίδου, Αθήνα 1985.
- Μότσιανος 2003** Ι. Μότσιανος, *Τροχήλατα λυχνάρια στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, *ΜΒΠ* 10 (2003), 58-68.
- Μότσιανος 2010** Ι. Μότσιανος, *Ύστερη Αρχαιότητα: το λυκόφως των κατασκευασμένων με μήτρα λυχναριών*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 270-281.

- Μότσιανος 2011** Ι. Μότσιανος, *Φως ιλαρόν: ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο*, (Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), Βόλος 2011.
- Μουλλού 2002** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός. Στην Ελλάδα από τον 12° έως τον 8° αιώνα π.Χ.*, Ρίθυμνα (Θέματα κλασικής αρχαιολογίας) Αρ. 10, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ρέθυμνο 2002.
- Μουλλού 2010** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός Φωτισμός στην Αρχαία Ελλάδα*. (Διδ. Διατριβή Πανεπιστήμιο Κρήτης). Διαθέσιμο ηλεκτρονικά (<http://elocus.lib.uoc.gr>).
- Μουσιώνη 2000** Λ. Μουσιώνη, Παραδοσιακό κηροπλαστείο στη Λάρισα, «Ο Μαρκογιαννόπουλος», στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 235-245.
- Μπαϊράμη 2010** Κ. Μπαϊράμη, Ταφικό σύνολο παλαιοχριστιανικών λυχνariών από τη ροδιακή νεκρόπολη, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Α', 249-269.
- Μπακιρτζής 2003** Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2003.
- Μπαλάφας, Καπιολδάση-Σωτηροπούλου 2011** Κ. Μπαλάφας (φωτ.), Χ. Καπιολδάση-Σωτηροπούλου (επιμ.), *Το Άγιον Όρος του Κώστα Μπαλάφα 1969-2001*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Τα Νέα, Ειδικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011.
- Μπαλιάν 1997** Α. Μπαλιάν, Ισλαμικό κηροπήγιο με ένθετο αργυρό διάκοσμο, στο: *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Κατάλογος της Έκθεσης, «Θησαυροί του Αγίου Όρους», Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997, 322-323, αρ. κατ. 9.28.
- Μπαλλιάν 2006** Α. Μπαλλιάν (επιμ.) *Οδηγός Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.
- Μπαμπινιώτης 1998** Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.
- Μπούρα 1973** Λ. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, *Βυζαντινά* 5 (1973), 128-147.
- Μπρούσκαρη 2009** Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. ΥΠΠΟ, ανατ. Αθήνα 2009.
- Μωυσής μον. 2000** Μωυσής μοναχός, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 279-283.
- Νικολαΐδου 1909** Κ. Νικολαΐδου, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής Γλώσσας*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1909.
- Ντάφης 2010** Σπ. Ντάφης, *Τα δάση της Ελλάδας*, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ορλάνδος 1954** Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1954.
- Πάλλας 1950** Δ. Πάλλας, «Αρχαιολογικά - Λειτουργικά», *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 265-313.
- Παντελάκης 1991** Ν. Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας: από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.
- Παντερμαλής 1989** Δ. Παντερμαλής, Το παλαιοχριστιανικό Δίον, *Αρχαιολογία* 33 (Δεκέμβριος 1989), 48-52.
- Παπάγγελος 2000** Ι. Αθ. Παπάγγελος, Η μελισσοκομία στη Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους και την Τουρκοκρατία, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, 190-210.
- Παπαγεωργίου 2008** Α. Παπαγεωργίου, *Λεξικό αντιδανείων της ελληνικής γλώσσας... και όμως είναι ελληνικές*, εκδ. Άσπρη λέξη, Αθήνα 2008.
- Παπαδόπουλος 1969** Στ. Παπαδόπουλος, *Νεοελληνική χειροτεχνία*, εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1969.
- Παπαδοπούλου 2000** Β. Ν. Παπαδοπούλου, Βυζαντινά μεταλλικά αντικείμενα, στο: *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ, Ταξιδεύοντας στο χρόνο*, Κατάλογος Έκθεσης, Μέτσοβο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ, 9 Σεπτεμβρίου 2000-15 Ιανουαρίου 2001, εκδ. Ιδρύματος Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Αθήνα 2000, 71-97.
- Παπαζώτος 2003** Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία*, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2003.
- Παπαϊωάννου 1987** Ι. Γ. Παπαϊωάννου, *Το Πάπιγκο. Ένα από τα ωραιότερα χωριά του Ζαγορίου*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1987.
- Παπακωνσταντίνου 2000** Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου, στο: Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Ε' Επισημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2000, 333-344.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Όρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη-Μυστράς, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002. ΥΠΠΟ, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα, 2002.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2010** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κεραμική της Ύστερης (3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), Σκέψεις για την ονοματολογία και ορολογία της στα ελληνικά, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010, τ. Β', 829-831.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου 2010** Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο 3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.*, Πρακτικά Επισημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη 2010.
- Papanikola-Bakirtzi 2010** D. Papanikola-Bakirtzi, *Ceramics in Late Antique Thessalonikē*, στο: L. Nasrallah, Ch. Bakirtzi, S.J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē: Studies in Religion and Archaeology*, (Harvard Theological Studies 64) Cambridge, Mass. 2010, 263-297.
- Παπιμούτογλου 2006** Β. Παπιμούτογλου, *Αγριολούλουδα της Ελλάδας*, Mediterraneo Editions, Ρέθυμνο 2006.
- Πέγκα 2000** Ν. Πέγκα, *Το χαλί της Ανατολής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Πελεκανίδης 1962** Σ. Πελεκανίδης, *Η καλλιτεχνική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Νέα Εστία 1962.
- Πελεκανίδης κ.ά. 1973** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': *Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα)*, τ. Α': *Πρωτότον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου*, Έκδοτική Άθηνων, Άθήνα 1973.
- Πελεκανίδης κ.ά. 1979** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': *Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα)*, τ. Γ': *Μ. Μεγίστης Λαύρας, Μ. Παντοκράτορος, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Καρακάλλου, Μ. Φιλοθέου, Μ. Αγίου Παύλου*, Έκδοτική Αθηνών, Άθήνα 1979.
- Πελεκανίδου 2005** Έ. Πελεκανίδου, *Τοιχογραφημένοι τάφοι στην περιοχή του Τελλογλείου Ιδρύματος Τεχνών*, στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ταφές και κοιμητήρια. Πρακτικά Η' διεθνούς επιστημονικού συμποσίου, Ιερά Μονή Βλατάδων*, 6-8 Οκτωβρίου 1994, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, 191-205.
- Πετρόπουλος 1999** Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των Ρωμαϊκών Λυχνariών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα ΑΔ, Αρ. 70, Αθήνα 1999.

- Πηλίδης 1985** Ι. Πηλίδης επίσκ. Κατάνης, *Τίτλοι Όφφίκια και Άξιώματα έν τή Βυζαντινή Αύτοκρατορία και τή Όρθοδοξή Έκκλησία*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1985.
- Πινιγάτογλου 2005** Σ. Πινιγάτογλου, Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι, στο: Χρ. Σασάνη, Δ. Καπλανίδου (επιμ.), *Εγνατία 8*, 2004, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, 57-170.
- Ράμφος 2010** Σ. Ράμφος, *Το Αδιανόητο Τίποτα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2010.
- Ρουμελιώτης 2001** Ν. Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλασάρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω, στο: *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, 255-276.
- Σαλαπασίδης 2000** Ι. Σαλαπασίδης, *Ο εξηλεκτρισμός της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Σαχάρωφ αρχιμανδρ. 1992** Σ. Σαχάρωφ αρχιμανδρ., *Όψόμεθα τον Θεόν καθώς εστι*, Essex 1992, 235-292.
- Σερέφας, Γιακουμής 2006** Σ. Σερέφας, Χ. Γιακουμής, *Ημερολόγιο 2007, Ξένοι στη Θεσσαλονίκη του μεγάλου πολέμου (1915-1918)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.
- Σκαλτσής 1999** Π. Ι. Σκαλτσής, Οι συμβολισμοί στην Ακολουθία του Βαπτίσματος, *Λειτουργικές Μελέτες Ι* (1999), 53-84.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου 2007** Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Τα Πολύτιμα της Παράδοσης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.
- Σπέης 1995** Τ. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα*, Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Συλλογή Εταιρείας Λαογραφικών Μελετών, Αθήνα 1995.
- Σταθάκης 1997** Χ. Π. Σταθάκης, *Η Αγία του Θεού Σοφία. Το μυστικό φως της Μεγάλης Εκκλησίας και το αρχιτεκτονικό του ένδυμα*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 1997.
- Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη 2001** Συλλογή Γ. Τσολοζίδη. *Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη ΜΒΠ, 29 Ιουνίου-31 Δεκεμβρίου 2001, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2001.
- Ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II 2006** Σωστική Ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II (2000-2002), οπτικός δίσκος (DVD), Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Παρακολούθησης Μεγάλων Έργων, τ. Α΄-Γ΄, Τετράδια Αρχαιολογίας 3, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ταμπάκη 1998** Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12^{ος}-19^{ος} αι. μ.Χ.*, Λατρευτικά μνημεία. Βυζαντινά Μνημεία 10. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1998.
- Τοπαλής 1994** Β. Τοπαλής, *Φωτοτεχνία. Βασικές αρχές φωτομετρίας και μελέτες φωτισμού*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1994.
- Τοπαλής κ.ά. 2009** Β. Τοπαλής, Λ., Οικονόμου Σ. Κουρτέση, *Φωτοτεχνία*, εκδ., Τζιόλα, Θεσσαλονίκη 2009.
- Τουράτσογλου, Χαλκιά 2008** Ι. Τουράτσογλου, Ε. Χαλκιά, *Ο Θησαυρός της Κρατήγους Μυτιλήνης: νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7^{ου} αι. μ.Χ.*, Αθροίσματα 1, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Υπουργείο Πολιτισμού- Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2008.
- Τριαντάφυλλος 1991** Δ. Τριαντάφυλλος, Ο ταφικός τύμβος της Τραιανούπολης, *ΑΕΜΘ 5* (1991), 439-453
- Τσακαλώτου χ.χ.** Ε. Τσακαλώτου, *Λατινοελληνικών λεξικόν*, Εκδοτικός οίκος Σπύρου Δαρέμα, Αθήνα, χ.χ.
- Υδατογραφίες του W. S. George** Ο Ναός του Αγίου Δημητρίου. Υδατογραφίες και σχέδια του W. S. George, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Οκτώβρης-Νοέμβρης 1985, Θεσσαλονίκη 1985.
- Φουντούλης 1989** Ι. Μ. Φουντούλης, *Απαντήσεις εις Λειτουργικάς Απορίας*, τ. Β΄, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 31989.
- Φουντούλης 2000** Ι. Μ. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄. Εισαγωγή στη θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Φραγκάκι 1969** Κ. Ε. Φραγκάκι 1969. *Συμβολή εις την δημόδη ορολογία των φυτών*, Αθήνα 1969.
- Χαστούπη 1993** Π. Α. Χαστούπη, *Η Αγία Γραφή. Παλαιά Διαθήκη*, τ. α΄, εκδ. Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα 1993.
- Χατζητρήφωνος, Ξυρζιά 2009** Ε. Χατζητρήφωνος, Σ. Ξυρζιά (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 6 Νοεμβρίου 2009-31 Ιανουαρίου 2010, Θεσσαλονίκη 2009.
- Χειμωνοπούλου, Αγγέλου 2010** Μ. Χειμωνοπούλου, Ε. Αγγέλου, *Λυχνάρια με παραστάσεις από το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Πιερίας, Θεσσαλονικέων πόλις, περίοδος δεύτερη*, τεύχος 2^ο, Μάιος 2000, 127-134.
- Χεκίμογλου 1991** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου Πολέμου: Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Χεκίμογλου 1998** Ε. Χεκίμογλου, *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία*, Δήμος Αμπελοκήπων, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χεκίμογλου 2001** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα. Πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή Αγγέλου Γ. Παπαϊωάννου*, εκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χεκίμογλου 2006** Ε. Χεκίμογλου (κείμενα), *Θεσσαλονίκη, τεκμήρια φωτογραφικού αρχείου*, Γενική Γραμματεία Επικοινωνίας - Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης, Αθήνα 2006
- Χεκίμογλου 2010** Ε. Χεκίμογλου, *Ο Νικόλαος Μάνος και ο Μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2010.
- Χεκίμογλου 2010β** Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ωραιόκαστρο, ιστορία 35 αιώνων*, εκδ. Δήμου Ωραιόκαστρου, Ωραιόκαστρο 2010.
- Χεκίμογλου, Danacioǎlu 1998** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Danacioǎlu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χεκίμογλου, Ρούπα 2000** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Ρούπα, *75 χρόνια ιστορίας Δ.Ε.Θ. 1925-2000*, Δ.Ε.Θ.-HELEXPO, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη 2000.
- Χεκίμογλου, Ρούπα 2003** Ε. Χεκίμογλου, Ε. Ρούπα, *Η οικονομία της Βόρειας Ελλάδας μέσα από τις σελίδες της Βιομηχανικής Επιθεώρησης*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2003.
- Χελντράιχ, Μηλιαράκης 1980** Θ. Χελντράιχ, Σ. Μηλιαράκης, *Λεξικό των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος*, 1909, (φωτομηχανική ανατ. εκδ. Αφών Τολίδη), Επιστημονική Επετηρίδα Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1980.
- Χολέβα 1998** Γ. Χολέβα, *Η Θεσσαλονίκη που έζησα*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 1998.
- Χριστιανική Συλλογή 2006** Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο [1884-1930], Κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Μάρτιος 2002-Ιανουάριος 2003, Αθήνα 2006.
- Χριστοδουλίδου 1998** Ε. Χριστοδουλίδου, *Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί λύχνοι από την περιοχή του Γαλεριανού συγκροτήματος*, AAA 23-28 (1990-1995), Αθήνα 1998, 255-262.
- Χριστοδούλου 1936** Γ. Κ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, Θεσσαλονίκη 1936.
- Ψάλτου 2000** Σ. Ψάλτου, λήμμα «Καββάλα», στο: Μ. Μπέγζος (επιμ.), *Όρησκιολογικό Λεξικό*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

